

O`zbekstan Respublikasi Xaliq bilimlendiriw ministrliqi

A`jiniyaz atindag`i No`kis ma`mleketlik pedagogikaliq instituti

Pedagogika fakul`teti

Pedagogika ha`m psixologiya kafedrası

Ag`a oqitiwshi Z.Sherimbetova

«ULIWMA PSIXOLOGIYA»

pa`ni boyinsha oqiw metodikaliq kompleksi

(bakalavriat basqishi talabalari ushin)

NO`KIS - 2012

MAZMUNI

1- lektsiya.	Psixologiya pa`ni, onin` a`hmiyeti	
2- lektsiya.	Psixologiyenin` du`zilisi ha`m ilimiy metodlari	
3- lektsiya.	Miy ha`m psixika. Psixikanin` rawajlaniwi	
4- lektsiya.	Shaxs xizmet ha`m qarim-qatnas protsesi	
5- lektsiya.	Diqqat	
6- lektsiya.	Seziw ha`m qabil etiw	
7- lektsiya.	Este saqlaw ha`m qiyal	
8- lektsiya.	Oylaw	
9- lektsiya.	Sezim ha`m emotsiyalar, erk	
10- lektsiya.	Temperament	
11- lektsiya.	Xarakter	
12- lektsiya.	Uqiyliliq	

Tema: Psixologiya pa`ni, onin` a`hmiyeti.

Jobasi:

- 1. Psixologiya pa`ni, predmeti, onin` a`hmiyeti.**
- 2. Psixika haqqida tu`sinik.**
- 3. Psixologiya ilim sipatinda.**
- 4. Shig`is oyshilarinin` psixologiyaliq ko`z-qaraslari.**
- 5. Psixologiyaning` basqa pa`nler menen baylanisi.**

T.T: psixologiya, psixologiyaning` qurilisi, psixikaliq protsessler, psixikaliq jag`daylar, psixikaliq o`zgeshelikler, psixologiyaning` tarmaqlari: eksperimental psixologiya, arnavli psixologiya, jas ayirmashiliq psixologiyasi, differentsial psixologiya, yuridikaliq psixologiya, arnavli psixologiya h.t.b.

**Psixologiya predmeti ha`m onin` a`hmiyeti.** Ha`r bir adam aspanin` ko`k, tereklerdin` jasil ekenligin ko`redi, ko`sheden shig`ip atirg`an seslerdi esitedi, zatlardin` issi yamasa suwiq ekenligin sezedi, yag`niy ha`r bir insan qorshag`an ortalikti sezedi ha`m qabil etedi. Insan oylaydi ha`m so`yleydi, pikir ju`ritedi. O`tmishti eslep, keleshek haqqida a`rman etedi. Bular este saqlaw ha`m ko`z aldimizg`a keltiriw ja`rdeminde a`melge asiriladi. Ko`plegen qubilislar insandi tolga`ndiradi, kewlin ko`teredi yamasa qapa etip, qanday-da bir sezimlerde payda etedi. Insan bir na`rselerge umtiladi, go`zlegen maqsetine jetiw ushin talapshan`liq ha`m eriklik ko`rsetedi.

Bizin` seziwimiz, qabil etiwimiz, este saqlawimiz, pikir ju`ritiw ha`m so`ylewimiz, ko`z aldimizg`a keltiriwimiz, sezimimiz **psixikaliq protsess** dep ataladi.

Ayirim waqitlari psixologiyaliq protsessler quramali ha`m uzaq dawam etiwshi xarakterge iye bolip, ko`terin`ki yamasa pa`s jedellikte ko`rinedi, belgili bir ta`sirleniwler menen o`tedi. Bul **psixikaliq jag`day** dep ataladi.

Oqiwshinin` sabaq waqtinda diqqatli yamasa diqqatsiz otiwi, adamlarda bolatug`in kewli ko`terin`kilik yamasa ashiwli jag`daylar usinnan. Ha`r bir insan o`zinin` jeke, turaqli ayirmashiliqlari, psixikaliq qa`siyetleri menen basqalardan o`zgeshelenedi. Bir adamda qizig`iwshiliq (misali kitap oqiwg`a yamasa texnikag`a) ku`shli bolsa, basqa bir adam uqiylilig`i (matematika yamasa muzikag`a) menen o`zgeshelenedi. Ashiwsaq adam haqqinda onin` temperamenti qizg`in (jigerli) desek, ja`ne bir adamnin` minezi jaqsi, jatiq deymiz.

Qizig`iwshiliq, uqip, temperament, xarakter-bul **adamnin` psixikaliq qa`siyetleri**.

Adamlar arasindag`i bunday a`piwayi ayirmashiliqlar haqqinda tu`sinik bizde kishkene waqtimizdan payda boladi ha`m turmisliq ta`jiriybe toplaniwi menen artip baradi. Psixikaliq protsessler, psixikaliq jag`day ha`m psixikaliq qa`siyetler bir-biri menen baylanisli ha`m birgelikte psixikani (ayirim waqitlari oni adamnin` ishki du`n`yasi yamasa psixikaliq o`miri, jan du`n`yasi dep ataydi) quraydi. Solay etip, psixologiya predmeti ha`m bir jeke adamnin` psixika ha`m psixikaliq qubilisi, sonday-aq topar ha`m ja`miyette baqlanatug`in psixikaliq qubilislar bolip esaplanadi.

Insan psixikasin, onin` psixikaliq ha`reketlerinin` nizamshilig`in u`yrenetug`in ilim **psixologiya** dep ataladi. **Psixologiya shaxstin` (jeke adamnin`) psixikaliq protsess, jag`day ha`m qa`siyetlerin su`wretlep g`ana qoymastan, onin` payda boliw sebeplerin tu`sindiredi.**

Qa`legen ilim insan sanasinin` o`z aldina bir o`a`d`a`w`u sipatinda o`zinin` ayriqsha u`yreniw predmetine iye. Uliwmaliq ma`niste psixologiyaning` u`yreniw predmeti psixika dep aytiw mu`mkin. **Psixika**- haqiqatinda u`yreniwdin` ayriqsha predmeti. Joqarida aytip o`tkenimizdey, isixika-miydin` qa`siyeti. Iiy- ko`plegen qa`siyetlerge iye, biraq psixika-ayriqsha. Bul qorshag`an a`tiraptag`i haqiqatliqti sa`wlelendiriwshi qa`siyet. Sa`wlelendiriw qa`siyeti ta`biyatta ken` berilgen, sondada psixologiyaliq sa`wleleniw o`zinin` spetsifikaliq o`zgesheliklerine iye.

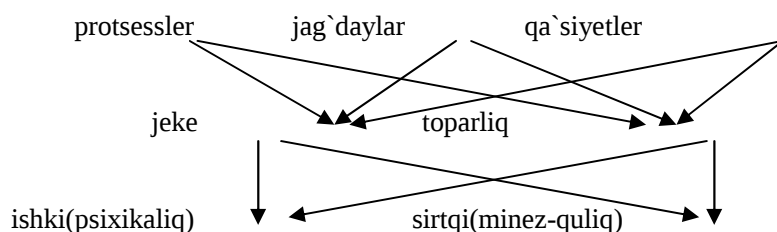
Psixologiya ilim sipatinda tek g`ana psixikanin` ha`r qiyli qubilislarin u`yreniw ha`m tu`sindiriwge g`ana emes, al olardin` negizin ashiw ha`m uliwmalastiriw, yag`niy sebebin aniqlaw ha`m olardin` keleshekkegi payda boliw boljaw mu`mkin bolatug`in belgili bir nizamshiliqti ornatiw.

Psixologiya- (psuñhe-jan, Logis-ilim) insan haqqindag`i tiykar`i ilimlerden` biri. Ol A`yyemgi Gretsiyada bizin` eramizg`a shekemgi VII-IX a`sirlerde, adamlar jan ma`nisin, onin` haywanatlar janinan o`zgesheligi, jannin` funktsiya ha`m uqiylari haqqinda sorawlar a`a`d`a`w`u a`a`ñ`a`g`a`i wa`q`u`o`d`a` payda bolg`an. Psixologiya predmetin du`ziw a`i`e`u`i`o`a` jumise`a`d` a`yyemgi grek filosofi, b.e.sh. IV a`sirde jasag`an, jandi psixologiyaliq bilim predmeti sipatinda tu`siniwde jan`a`da`w`irdi ashqan Aristotel`ge tiyisli. Fizikaliq dene yaki denesiz ideyalar emes, al dene ha`m jan ayirilmas bir pu`tinlikti qurag`an organizm onin` ushin bilim deregine aylandi. Aristotel`din` pikirinshe jan o`z aldina bir mazmun emes, al janli deneni sho`lkemlestiriw usili, formasi. Jan (denesiz) jasay almaydi, biraq ol dene emes, dep oylawshilar duris pikirleydi-degen edi ol. Onin` psixologiyaliq ta`limi mediko-biologiyaliq faktlerdin` jiyindisidan qurilg`an. Biraq bul uliwmalastiriw psixologiyaning` tiykar`i printsiplerinin`, sho`lkemlestiriw (sistemaliq), rawajlaniw ha`m sebepliliktin` qayta du`ziliwine alip

keldi. Aristotel'di ilim sipatindag'i psixologiyani atasi dep esaplawg'a boladi. Onin' Jan haqqindag'i jumisi uliwma psixologiyani birinshi kursi, bunda ol sorawdin' tariyxin, o'zinen alding'ildardin' pikirini, olarg'a o'z ko'z-qarasin bildirgen, son' olardin' jetiskenlik ha'm kemshiliklerinen paydalanip o'z sheshimin using'an. Ilim sipatinda psixologiyani maqseti psixêëaliq o'mirdin' tiykarg'i nizamlarin u'yreniwääi èääðàò. Bul nizamlardi biliw ha'r bir zamanago'y adam ushin za'ru'r. Psixologiyani u'yreniw adamg'a basqalardi jaqsiraq tu'siniw, olardin' psixikaliq jag'dayin esapqa aliw unamli ha'm unamsiz ta'replerin ko'riw adamlardag'i anaw yamasa minaw jeke o'zgeshelikler qalay ha'm ne ushin payda bolatug'inlig'in aniqlaw, a'tiraptag'ilar menen baylanisti ornatiwg'a ja'rdem beredi. Psixologiyani teren' u'yrenip atirg'an ha'r bir adam o'zinin' ku'shli ha'm a'zzi ta'replerin ko're aliwi, o'z u'stinde islew mu'mkinshiligin alip, kemshiliklerin saplastirip, jaqsi qa'siyetlerin jetilistire aladi. Psixologiyani biliw adamlarg'a oqiw ha'm jumis protsessinde ja'rdem beredi, yag'niy jaqsiraq tu'siniw, este saqlaw, diqqat ha'm oylaw qa'biletin jaqsilaydi. Psixologiya adamnin' psixologiyaliq turmisin sa'wlelendiretug'in a'debiyat, til, tariyx ha'm basqa da ja'miyetlik ilimlerdi u'yreniwde u'lken a'hmiyetke iye.

Psixologiya ilim sipatinda. Ilimiy ha'm turmisliq psixologiya bar ekenligi bizge belgili. Psixologiya predmeti tiri jannin' ha'r qiyli ishki ha'm sirtqi ko'rinishlerindegi psixikasi, onin' bul ko'rinishler ha'm protsessler arasindag'i korrelyatsiya, sub'ekttin' sotsialliq qatnasindag'i psixikasinin' sebepti bolawi, onin' jeke qa'siyetlerinin' roli usi ha'm basqada psixikanin' ôâîîâî (siyrek ushirasatug'in, tan' qalarliq qubilis) belgili bir nizamshiliqqa boysing'an bolip oni ashiw ilimiy psixologiyadan talap etiledi. Bul oni fiziologiya, sotsiologiya yamasa basqa pa'nlerden shekleydi.

Endi psixologiya ilim sipatinda ne u'yrenetug'inlig'in anig'iraq ko'remiz. Zamanago'y psixologiya u'yrenetug'in tiykarg'i tu'siniklerdin' sxemaliq tu'ri to'mendegishe.

Bul tu'sinikler arqali psixologiyada u'yreniletug'in qubilislaridin' 12 klass atamasi qa'liplesedi. Olar to'mendegi kestede ko'rsetilgen (psixologiyada u'yreniletug'in qubilislaridin' ko'pshiligin tek 1 toparg'a jatqariw qiyin). Olar ha'm jeke ha'm toparliq bolawi, protsess ha'm jag'day tu'rinde shig'iw mu'mkin. Sol sebepli kestenin' on' bo'leginde atap o'tilgen fenomenlerdin' birazi qaytalanadi).

Shig'is oyshilarinin' psixologiyaliq ko'z-qaraslari:

Xorazmiy- Turannin' pu'tkil du'n'yag'a taniqli alimlaridan biri Muxamamed Ibn Mussa Xorazmiy bolip, ol shama menen 783 jilda tuwilip, 850 jilda Bag'dadta qaytis bolg'an. Onin' atin tariyxta qaldirg'an shig'armalaridan – biri G'Al muqabamaG' bul shig'arma Batis ha'm Shig'is alimlarina algebra pa'ni boyinsha da'stu'r sipatinda xizmet etedi. G'AlgoritmG', G'AlgebraG' degen atamalar Xorezmiy ati menen baylanisli Xorazmiy sezimlik ha'm aqiliy biliwdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerinin' ma'nisin, o'z-ara baylanisin aytip o'tedi. Aqiliy biliw sezimsiz bolmaydi. Sezimlik biliw barliqtin' sirtqi ta'repleri haqqinda bilim beriw o'zegi. Aqiliy biliw ja'rdeminde insan na'rse ha'm ha'diyselelerin' quramali ishki du'zilisini, a'hmiyetini, nizamlilqlarin bilip aladi.

Mussa Xorazmiydin' shig'armalari jaratqan ta'liymati psixologiyaliq, filosofiyaliq ko'z-qaraslari ha'zirgi da'wir ushin u'lken g'a'ziyine, erkinliginin' ushin xizmet etetug'in biybaha ruxiy bayliq bolip tabiladi.

Farobiy - Pu'tkil du'n'yanin' u'lken hu'rmetine iye ulli alimlarinin' biri Abu Nasr Farobiy 873 jili Forob awilinda du'n'yag'a kelgen. Aristotelden keyingi ekinshi mug'allim, Shig'is Aristoteli degen at penen tanilg'an. Farobiy biliwde eki basqishti sezimlik ha'm aqiliy biliwdi ayiradi, sezimlik biliw barliqtin' sirtqi qa'siyetleri haqqinda bilim beriw o'zegin, aqiliy biliw sezimlik biliwsiz payda bolmaydi deydi. Farobiy insan onin' seziwi aqili materialliq du'n'ya rawajlanawinin' o'nimli dep esaplaydi.

Ibn Sina - Abu Ali Ibn Sina (980-1037) G'Shayxur RaisG', G'Olimlar olimiG' pu'tkil du'n'ya pa'ninin' ulli arbabi. Ibn Sina seziwdi sirtqi ha'm ishki seziwlerge bo'ledi. Sirtqi seziwler insandi sirtqi du'n'ya menen baylanistiradi. Ishki seziwler aqil oylawi eslep qaliwi, u'lken a'hmiyetke iye ekenligini aytip o'tedi.

Ibn Sina miydi barliq seziwlerden bariwshi nervler orayi uliwma insan nerv sistemasinin' orayi ekenligi haqqindag'i ta'limattin aldi su'redi. Organizmda ju'z berip atirg'an protsessler menen sonin' ishinde nerv sistemasi menen ko'plegen emotsional jag'daylar, stressler baylanisli. Birinshilerden bolip buni X a'sirdin' belgili ilimpazi Ibn Sina da'lillegen. Psixologiyaliq qubilislaridin' fiziologiyaliqlardan g'a'rezliligini izertley o'tirip, zamanago'y psixologiyada G'assotsiativ eksperimentG' dep atalg'an metodikani islep shiqti. Bul eksperiment adam ushin emotsional a'hmiyetli bolg'an so'z yamasa oy, dem aliw, pul's, reaksiya waqti ha'm t.

basqani payda etetug'inlig'in aniq ko'rsetti. Bul faktke belgili shinliq detektorlari da qurilgan, bunda somatikaliq protsesslerdegi buriliw (qiysayiw), o'tirik juwaplardi diagnostikalaydi.

Ibn Sina sonday-aq, G'eksperimental nevrozG' dep atalg'an qubilisti izertlewdi aldin ala sezgen, ta'jiriybeni o'tkergen.

Eki qoyg'a birdey ot-sho'p berildi. Biraq birinshisi normal jag'dayda, al ekinshisi bolsa qasina qasqir baylang'an jag'dayda awqatlang'an. Qorqiw bul qoydin' minez-qulqina ha'm as sin'iriwine ta'sir etti. Ol birinshi qoy menen ten'dey awqatlansa da, tez arada ju'da' azip, o'lip qaldi. Solay etip, teren' somatikaliq qozg'alista qarama-qarsi emotsional ta'shwishlerdin' (awqatqa talap bir ta'repten, ekinshi ta'repten-qorqiw) rolin aniq ko'rsetken.

Beruniy- Xorezmli alim Abu Rayxan Beruniy (973-1048) onin' psixologiyaliq ko'z qaraslari – biliw protsessleri seziwden baslaniwi ha'm oylawg'a ko'teriledi belgili na'rselerden belgisiz na'rseler ha'm ha'diyselerdi biliwge qaray rawajlanip baradi. Biliw protsesslerinde sezimlik biliw-seziw, qabil etiw, este saqlawg'a bularsiz tabiyat ha'diyselerin haqqinda pikirdi payda etiw mu'mkin emes dep keltiredi.

Biliw protsessinde baqlaw, salistiriw u'lken a'hmiyetke iye ekenligin aytadi. Insannin' este saqlawinin' jaqsi boliwi ha'mme na'rselerge jaqsi tez, ha'm an'sat este qaladi deydi.

Navoiy- Alisher Navoiy (1441-1501) du'n'ya ju'zi pa'ninde o'shpes iz qaldirg'an ulli o'zbek shayiri, alimi oyshili bolip tabiladi. Onin' filosofiyaliq – insan o'zinin' bes seziw ag'zalari arqali sirtqi du'n'yani bilip aladi. Duris aniq mag'liwmatlarga iye boladi, olardi miyde oylaw ja'rdeminde uliwmalastiradi, qayta isleydi, keyin ala juwmaq shig'aradi deydi.

Psixikanin' is-ha'reket nizamlarin tu'siniwde seziw organlari ha'm nerv sistemasi jumisin u'yrengegen fiziologlardin' jetiskenlikleri u'lken a'hmiyetke iye. Qabil aliwdin' psixofiziologiyalari boyinsha birinshi izertlewler XI a'sirde arab ilimpazi **Ibn al'-Xaysam** ta'repinen baslandi, ol ko'riw arqali qabillaw protsessinde tuwri optik na'tiyjelerge sanali tu'rde bolmasa da qosimsha psixikaliq aktler qosiladi, ha'm na'tiyjede qorshag'an a'tiraptag'i zatlardin', onin' ko'lemi h.t.b. formasin qabil aliw payda bolatug'inlig'in ashti. Ob'ektlerdi toliq qabillaw ushin ko'zler ha'reketi-ko'riw ko'sheri awisiwi za'ru'r. Usinin' na'tiyjesinde organizm avtomatik tu'rde operatsiyani a'melge asiradi.

Psixologiyani' basqa pa'nler menen baylanisi. Filosofiya, sotsiologiya, pedagogika, biologiya, fiziologiya, ximiya, fizika. matematika h.t.b.

Ta'kirarlaw ushin sorawlar

- Psixologiya so'z qanday ma'nini an'latadi.
- Psixologiya neni u'yrenedi. Onin' aniqlamasin berin'.
- Psixologiya pa'ninin' pedagogika tarawinda qanday a'hmiyeti bar.
- Psixologiyani' waziypasina neler kiredi.
- Psixikaliq hallar degende neni tu'sinesiz.
- Psixikaliq qubilislar degenimiz ne.
- Insannin' psixikaliq qubilislar ha'm psixikaliq qa'siyetlerin atap o'tin'. Olardin' psixikaliq jag'daydan ayirmashilig'i nede
- Psixologiyaliq ilimnin' tiykarg'i ma'seleleri nenden ibarat
- Onin' a'hmiyetleri qanday.
- Zamanago'y psixologiyada tiykarg'i bag'darlar qanday
- Shig'is oyshilardin' psixologiyag'a qosqan u'lesleri haqqinda qisqasha tu'sindirip berin'.

A'debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Tema : Psixologiyaniñ du`zilisi ha`m ilimiy metodlari.

Joba.

1. Psixologiyaniñ du`zilisi (tarmaqlari).
2. Psixologiyaniñ izertlew metodlari ha`m ilimiy printsipleri.
3. Psixologiyaniñ ilimiy bag`darlari.

T.T: psixikaliq protsessler-diqqat, oylaw, qabil etiw, so`z, este saqlaw., psixikaliq jag`daylar-apatiya, ja`bir shegiw, turaqli qizig`iwshiliq., psixikaliq o`zgeshelikler- bag`darlaniwshiliq, temperament, xarakter, uqiyliliq.

1. Ha'zirgi zaman psixologiyasi usi ilimnin' tariyxiy rawajlaniwi qubilisinda bo'linip shiqqan, biraq, biri-biri menen tig'iz baylanisqan sol ilimnin' ha'r qiyli tarawlarinin' quramali sistemasinan ibarat. Usilardin' ishindeg'i en' a'hmietlilari minalar: egerde adamnin' psixikaliq xizmetinin' uliwm nizamliliqlarin u'yrenetug'in *uliwma psixologiya*; Psixologiyani' arnawli tarawlar bala ta'rbiyalaw ha'm oqitiwdin' teoriya ha'm praktikasi menen tig'iz baylanisli bolip, ha'r qiyli jas basqishlarinda psixikanin' rawajlaniwinin' o'zgesheliklerin, ha'r qiyli jastag'i balalardin' ha'm mektep oqiwshilarinin' psixikaliq o'zgesheliklerin (jas psixologiyasinin' bul tarawi *balalar psixologiyasi* dep ataladi) izertlew din' jas psixologiyasi, jas a'wladqa ta'lim (ta'lim psixologiyasi) ha'm ta'rbiya psixologiyasi, ta'rbiya beriw din' psixologiyaliq nizamlilari menen shug'illanatu'g'in pedagogikaliq psixologiya, izertlew predmeti toparlardin' ha'm kollektivlerdin' psixologiyasi. Olar arasindag'i o'z-ara qatnaslar bolg'an sotsialliq psixologiya, miynet xizmetinin' ha'r qiyli tu'rlerinin' – injenerlik psixologiyasi, genetikaliq psixologiya, psixofiziologiya, differentsial psixologiya, jas o'zgesheligi psixologiyasi, sotsialliq psixologiya, pedagogikaliq psixologiya, meditsinali q psixologiya, patopsixologiya, yuridikaliq psixologiya, psixodiagnostika ha'm psixoterapiyani o'z ishine qamtiydi.

2. Psixologiyaliq izertlew usillari.

Ilimiy izertlew metodlari- bul ilimpazlar son' ilimiy teoriyalar du'ziw ha'm praktikaliq usinilar islep shig'iwda paydalanilatug'in isenimli mag'liwmatlardi jiynawda ja'rdem беретug'in metod ha'm qurallar. Ilimnin' ku'shi ko'binese izertlew metodlardin' jetiskenligine, olardin' qanshelli da'rejede isenimliligine, basqa ilimler usillarinda payda bolg'an jan'aliqlardi bilimnin' bul tarawi qanshelli tez ha'm na'tiyjeli qabillaw ha'm paydalaniwina baylanisli. Usilarg'a erisilgen jerde alg'a ilgerilewshilik ko'zge taslanadi.

Joqarida aytilg'anlar psixologiyag'a da tiyisli. Onin' qubilislar sonshelli da'rejede quramali ha'm ha'r qiyli, u'yreniw ushin ju'da qiyin bolg'anlig'i sebepli bul ilim tariyxi dawaminda onin' tabislari, jetiskenlikleri tikkeley izertlew usillarin qollaniwdi jetilistiriwge baylanisli edi. Waqittin' o'tiwi menen onda ha'r qiyli ilimlerdin' usillari integratsiyalandi. Bul filosofiya ha'm sotsiologiya, matematika ha'm fizika, informatika ha'm kibernetika, fiziologiya ha'm meditsina, biologiya, tariyx ha'm tag'i basqa bilimlar usillari.

Ta'biyiy ha'm aniq ilimler usillarin qollaniw na'tiyjesinde psixologiya o'tken a'sirdin' ekinshi yarimidan baslap o'z aldina ilim sipatinda ajratilip shig'ip, jedel rawajlana basladi. Sol waqitqa shekem psixologiyaliq bilimlerde tiykarinan o'zi baqlaw (introspektsiya) oy juwrtiwg'a tiykarlang'an talqilaw, basqa adamlardin' ha'reketlerin baqlaw jollari menen alinatug'in edi. Usinday turmisliq faktlerdi tallaw ha'm duris uliwmalastiriw psixologiya tariyxinda o'zinin' unamli rolin oynadi. Olar psixologiyaliq fenomen ha'm adamnin' minez-qulqi negizin tu'sindiriwshi da'slepki ilimiy teoriyalardi du'ziwge tiykar boldi. Biraq bul usillardin' sub'ektivizmi, olardin' jeterli da'rejede isenimli bolmaw ha'm quramalilig'i aqibetinde psixologiya psixikaliq ha'm basqa qubilislar arasindag'i sebep-aqibet baylanislarin da'lillewshi emes, al shamalawshi, eksperimental emes, filosofiylaliq ilim bolip qaldi. Sonin' menen birge og'iri teoretizatsiyalang'anlig'i sebepli praktikadan u'zilip qaldi.

Psixologiyaliq qubilislar di sanliq bahalawg'a uriniwlar i XIX a'sirdin' 2-yarimidan baslap a'melge asirilmaqta. Bunday uriniwlar din' da'slepkillerinen biri adam seziwinin' ku'shin, organizmge ta'sir etiwshi fizikaliq ko'lemde ko'rsetilgen stimuli menen baylanistiriwshi nizamlar toparin ashiw ha'm formulirovkalaw (aniq aytilg'an pikirlew) boldi. Bug'an Buger-Weber, Weber-Fexner, Stivens nizamlari kiredi. Olar adamnin' seziw ha'm fizikaliq stimuli arasindag'i baylanisti aniqlawg'a, sonda-aq seziwdin' absolyut ha'm do'rendi bosag'asi ja'rdem беретug'in matematikaliq formuladan ibarat.

Differentsial-psixologiyaliq izertlew di rawajlandiriwdin' baslang'ish etapin da usig'an jatqariw g'a boladi, (XIX a'sirdin' aqiri) bunda adamlardi bir-birinen ayiriqsha etetug'in uliwm psixologiyaliq qa'siyet ha'm uqiylardi aniqlawda matematikaliq statistika usillari qollanila basladi.

Son', XX a'sirde matematikaliq model' ha'm esaplardi qollaniw tendentsiyasi psixologiyani' ha'r qiyli tarawlarinda ken' qollanila basladi. Ha'zir onisiz hesh bir ilimiy psixologiyaliq izertlewler o'tkerilmeydi.

XIX a'sirdin' 80-jillari psixologiyada laboratoriyaliq ilimiy eksperimental izertlewler di o'tkeriw ushin arnawli texnikaliq a'sbap ha'm qurilmalar payda bolip ha'm qollanila basladi. Bul bag'darda Leyptsigte birinshi psixologiyaliq laboratoriya jumisin sho'lkemlestirgen nemets ilimpazi V.Vund da'slepkillerden boldi. Texnikaliq a'sbap ha'm u'skeneler izertlewshige qadag'alaniwshi ha'm basqariwshi ilimiy-eksperiment o'tkeriwge, adam ta'sirleniwi kerek bolg'an fizikaliq stimuldin' ta'sirin dozirovkalaw (mo'lshelew), onin' reaksiyasin o'lshew mu'mkinshiligin berdi. Da'slep olar a'piwayi, a'dette mexanikaliq a'sbaplar edi. XX a'sirdin' basinda og'an elektr a'sbaplar qosildi, ha'zirgi ku'nde zamanago'y radio, video, elektron ha'm EVM apparaturalari qollaniladi. Izertlewlerdin' matematizatsiya ha'm texnizatsiyalaniwi menen birge ilimiy mag'liwmat jiynawdin' baqlaw, o'zi baqlaw ha'm soraw-juwap siyaqli da'stu'riy usillari o'z a'hmietin joytpadi. Olardin' saqlanip qaliw sebepleri bir neshe. Birinshiden psixologiyada u'yrenilip atirg'an qubilislar quramali ha'm unikal, olardi barliq waqitda da basqa ilimlerden aling'an usillar menen izertlep bolmaydi. Psixologiya shug'illanatu'g'in na'zik qubilislar di izertlewge ko'pshilik waqitda ta'biyiy ha'm aniq ilimlerdin' usillari jaramaydi. U'skeneler ko're almag'an na'rseni baqlaw arqali aniqlaw mu'mkin.

Biraq, baqlaw, a` sirese o`zi baqlaw ha`r dayim isenimlilik ha`m durisililiqqa tekseriwdi talap etedi. Ilaji bolg`an jerde bul mag`liwmatlardi ob`ektiv, a` sirese matematikaliq esap usillari menen tekseriw kerek. To`mende da` slepki, yag`niy son` aniqlaw ha`m qayta toliqtiriwdi talap etetug`in mag`liwmatlardi toplawda qollanilatug`in tiykarg`i usillar ko`rsetilgen.

1. Baqlaw-sirtqi-sirttan baqlaw, ishki-o`zi baqlaw.

2. Soraw-juwap awizsha, jazba, erkin,

3. Testlar test-soraw-juwap, test-tapsirma,

4. Eksperiment ta`biyy, laboratoriyaliq.

**Baqlawdin` bir neshe varianti bar.** *Sirtqi baqlaw*- bul sirtinan tikkeley baqlaw arqali psixologiya ha`m adamnin` minez-qulqi haqqinda mag`liwmat jiynaw usili. *Ishki baqlaw* yamasa o`zi baqlaw psixolog-izertlewshi o`zin qiziqtirg`an qubilisti sanasinda qalayinsha elesletetug`in bolsa sol turisinda u`yreniw ma`selesin maqsat etkende qollaniladi. Psixolog tiyisli qubilislardi ishten qabil ete otirip olardi (misali, o`z obrazlarin, sezimlerin, oylarin, uayimlarin) baqlaydi yamasa onin` tapsirmasi menen introspektrlaw o`tkerip atirg`an basqa adamlardin` usinday mag`liwmatlarinan paydalanadi. Introspektsiyanin` ha`zirgi ku`ndede o`z a`hmiyetin saqlap qaldirg`an jetiskenliklerinen biri bul tuwridan-tuwri tikkeley baqlaw uqiylilig`i. Biraq bul usildin` kemshiligi de bar, bul aling`an mag`liwmatlardin` sub`ektivligi, olardi tekseriw yamasa na`tiyjelerdi ta`kirarlaw mu`mkinshiliginin` bolmawinda.

Soraw-juwapta (opros) adam o`zine berilip atirg`an bir neshe sorawlarg`a juwap beriw usili qollaniladi. Bunin` bir neshe tu`rleri bolip, olardin` ha`r birinin` o`zine ta`n jetiskenlikleri ha`m kemshilikleri bar. Olardi ko`rip shig`amiz.

Awizsha soraw-juwapti juwap beriwshi adamnin` sol waqittag`i o`zin uslap tutiwi ha`m reaksiyasini baqlaw kerek bolg`anda qollaniladi. Soraw-juwaptin` bul tu`ri jazbag`a qarag`anda adam psixologiyasina teren`irek kiriw mu`mkinshiligin beredi, biraq ol arnawli tayarliq, oqiwi ha`m a`lbette izertlewdi o`tkeriw ushin ko`p waqitti talap etedi. Awizsha soraw-juwap o`tkergende juwap beriwshinin` juwaplari ha`m soraw beriwshi adamnin` shaxsina ha`m juwap beriwshinin` jeke o`zgesheliklerine baylanisli.

Jazba soraw-juwap ko`birek adamdi qamtiw mu`mkinshiligin beredi. Onin` ken` tarqalg`an formasi-anketa. Biraq onin` kemshiligi, anketani qollana otirip juwap beriwshinin` reaksiyasini aldinnan bilip, demek oni o`zgertip te bolmaydi.

Erkin soraw-juwap-awizsha ha`m jazba soraw-juwaptin` bir tu`ri, bunda berilip atirg`an sorawlar ha`m mu`mkin bolg`an juwaplardin` dizimi aldinnan sheklenbegen. Bunday usildag`i soraw-juwapta izertlew taktikasini, berilip atirg`an sorawlar mazmunin` o`zgertiw ha`m olarg`a standart bolmag`an juwaplar aliw mu`mkin. O`z gezeginde standartlastirilg`an soraw-juwapta soraw ha`m ku`tilip atirg`an juwaplar aldinnan belgili, sonliqtan erkin soraw-juwapqa salistirg`anda waqit ha`m materialliq jaqtan tejemli.

Testlar psixodiagnostikaliq izertlew din` arnawli usili esaplanadi, olardi qollana otirip u`yrenip atirilg`an qubilistin` aniq sanliq ha`m sapaliq sipatlamasini aliwg`a boladi. Testin` izertlew din` basqa usillarinan o`zgesheligi sonnan ibarat bunda baslang`ish mag`liwmatlardi jiynaw ha`m qayta islew din` aniq protsedurasi, sonday-aq olardin` son`giliqli interpretatsiyasi ha`r qiyli. Testlar ja`rdeminde ha`r qiyli adamlardin` psixologiyasini o`z-ara salistiriw, differentsiyalang`an ha`m salistirmali bahalar beriw mu`mkin.

Testlar varianti-soraw-juwap testi ha`m tapsirma test. *Test-soraw-juwapta* sorawlar aldinnan oylang`an, iqsham saylap aling`an ha`m tekserilgen sistemag`a tiykarlang`an bolip, olarg`a qaytarilg`an juwap boyinsha sinalip atirg`an adamnin` psixologiyaliq qa`siyetleri haqqinda pikir aytiwg`a boladi.

Tapsirma-testta adamnin` ne islep atirg`anina qaray onin` minez-qulqi ha`m psixologiyasina baha beredi. Bunday tiptegi testta sinaliwshig`a arnawli tapsirmalar tu`rkimi beriledi, olardi orinlap bolg`an son`, onda u`yrenilip atirilg`an qa`siyetlerdin` bar yamasa joq ekenligi, onin` rawajlaniw da`rejesi haqqinda pikir ju`ritedi. Soraw-juwap testi ha`m test-tapsirma ha`r qiyli jastag`i ha`m ma`deniyattag`i, bilim da`rejesi, ka`sibi, turmisliq ta`jiriybesi ha`r qiyli bolg`an adamlarg`a qollaniwg`a boladi. Bul onin` unamli ta`repi. Al, kemshiligi bolsa sonnan ibarat, bunda sinalip atirg`an adam o`z qa`lewi boyinsha, a` sirese eger ol testin` qalay qurilg`anlig`i, onin` na`tiyjeleri boyinsha onin` psixologiyasi ha`m minez-qulqi qalay bahalanatug`anlig`in bilse sanali tu`rde test na`tiyjelerine ta`sir etiw mu`mkin. (Bul kemshilik, o`zi qadag`alawg`a tiykarlang`an, yag`niy so`z ha`m qiliqlar menen sanali tu`rde qadag`alawg`a bolatug`in izertlew din` barliq usillarini tiyisli).

Sonday-aq, test-soraw-juwap ha`m test-tapsirma sinalip atirg`an adam o`zinde sonday psixologiyaliq qa`siyet ha`m xarakteristikanin` bar ekenligini bilmegen, an`lamag`an yamasa sanali tu`rde moyinlag`isi kelmegen jag`daylarda qollanilmaydi. Misali, ko`plegen keri qa`siyetler ha`m o`zin uslap-tutiwi sebepleri.

Eksperimenttin` eki tu`ri bar- *ta`biyy ha`m laboratoriyaliq*.

**Laboratoriyaliq ta`jiriybe** arnawli tu`rde sho`lkemlestirilge ha`m belgili ma`nide jasalmali sharayatlarda ju`rgiziledi, ol arnawli u`skenelerde, al geyde texnikaliq qurallardi qollaniwdi talap etedi.

Ta'biyiy ta'jiriybe o'zinde baqlaw metodinin` ha'm laboratoriyaliq ta'jiriybenin` unamli ta'replerin biriktiredi. Ta'biyiy eksperiment sinalip atirg'an adamlar (atap aytqanda balalar) o'zleri psixologiyaliq jaqtan izertlenip atirg'anin sezbeytug'in etip sho'lkemlestiriledi -bul olardin` minez-qulqinin` ta'biyiy boliwin ta'miyinleydi. Ta'biyiy eksperimentte aling'an mag'liwmatlar adamlardin` real psixologiyasi, individtin` tipik minez-qulqina say biraq, izertlewshide u'yrenilip atirg'an qa'siyetke ha'r qiyli faktorlardin` ta'sirin qatan` qadag'alaw mu'mkinshiligi bolmag'annan keyin barliq waqitta da aniq emes. Laboratoriyaliq eksperiment bolsa kerisinshe, aniq jen'ip shig'adi, biraq ta'biyiliqta-turmisqa sayliqta sheginedi.

Zamanago'y psixologiyaniñ tiykarg'i printsipleri ha'm onin' da'rejeleri.

Psixologiyaniñ u'sh a'hmiyetli tiykarg'i printsipleri bar-**determinizm printsipti, sistemaliq printsipt ha'm rawajlaniw printsipti.**

Determinizm printsipti degende- sebep-aqibetlik qatnasilqlar nizamshilig'ina baylanisli barliq psixikalıq qa'siyetler tu'siniledi, yag'niy bizin' janimizda ju'z berip atirg'an na'rseler qandayda bir sebepke iye, ol aniqlaniwi ha'm u'yreniliwi, sonday-aq ne ushin anaw yamasa minaw aqibettin' payda bolg'anlig'in tu'sindiredi. Bul baylanislar ha'r qiyli tiykarlar menen tu'sindiriledi ha'm psixologiya tariyxında oni tu'sindiriwidin' birneshe usili bar. Determinizmnin' son'g'i psixologiyalıq dep ataw mu'mkin bolg'an tu'ri, psixikanin' rawajlaniwi belgili maqset penen tu'siniliwi ha'm bag'darlaniwinan kelip shig'adi. Biraq antik da'wirdegi maqset tu'sinigi psixika ushin (ideya yamasa forma) sirtqi bolg'an bolsa, ha'zirgi waqıtta maqset jan mazmunına, konkret tiri jannin' psixikasına preyuditsiya ha'm onin' real turmista-so'ylesiwde, qatnasta, do'retiwshilikte o'zin ko'rsetiwge umtiliwin aniqlaydi. Psixologiyalıq determinizm-qorshag'an ortalıq tek g'ana adam jasaytug'in aymaq bolip qalmastan shaxstin' qaliplesiw protsessin o'zgertetug'in a'hmiyetli bilim ha'm tolg'anislardi o'zine ja'mlegen ma'deniyat sipatında da kelip shig'adi. Solay etip ma'deniyat psixikanin' rawajlaniw protsessine ta'sir etetug'in, ja'miyet ag'zasi sipatında, ruwxıy baylıq ha'm qa'siyetlar iyese sipatında o'zin an'lawg'a ja'rдем beriwshi a'hmiyetli faktorlardin' biri boladı.

Psixologiyalıq determinizmde-janda ju'z berip atirg'an protsessler qorshag'an ortalıqqa tek g'ana ko'nligiw emes, al eger adamnin' potentsial uqiqlarin ashiwg'a tosqinliq etse og'an qarsi da shig'adi dep tu'siniledi.

Sistemaliq printsipti- psixika, psixologiyalıq tarawdin' ha'r qiyli ta'repleri arasındag'i baylanislardin' tiykarg'i tu'rlerin su'wretleydi ha'm tu'sindiredi. Ol, ayırım psixologiyalıq qubilislar ishten bir-biri menen baylanisli pu'tinlikti payda etip, usinin' na'tiyjesinde jan'a qa'siyetler ashti dep shamalaydi. Psixologiyalıq qubilislar arasındag'i baylanislardi da'slepki izertlewler psixikani bir neshe elementlerden-seziw, ko'z aldına keltiriw ha'm sezimlerden quralg'an sensor mozayka sipatında ko'rsetti. Belgili nizamlar boyınsha, birinshi gezekte assotsiatsiya nizami boyınsha bul elementler o'z-ara baylanisadi. Baylanistin' bunday tu'ri **elementarizm** atamasın alg'an.

Psixika tu'siniginde sistemaliq onin' pu'tinligin an'lawg'a, xolizm ideyasına qarsiliq etpeydi, o'ytkeni ha'r bir psixikalıq sistema (birinshi gezekte a'llette, insan psixikasi) unikal ha'm pu'tin.

Rawajlaniw printsipti- bunda psixika rawajlanadi dep aytiladi, sonliqtan oni u'yreniwidin' en' adekvat usili, usi genezistin' nizamshiliqlarin onin' tu'rlerin ha'm basqishların izertlew dep aytdi. Sonliqtan da en' ken' tarqalg'an psixologiyalıq usillardin' biri bul-genetikalıq.

Psixikalıqqa rawajlaniwdin' qaysi tu'ri ta'n ekenligin aniqlay otirip, bul printsipt psixikanin' rawajlaniwinin' eki tu'ri-filogenetikalıq ha'm ontogenetikalıq tu'rleri bar ekenligin tasiyiqlaydi, yag'niy adamzattin' qaliplesiw protsessinde ha'm bala o'miri protsessinde psixikanin' rawajlaniwi. Izertlewdin' ko'rsetiwinshe rawajlaniwdin' bul eki tu'ri o'z-ara belgili bir masliliqqa iye.

Psixikalıq rawajlaniwdin' ha'r qiyli ta'repleri de aniqlanadi-ha'm shaxstin' rawajlaniwi, ha'm intellektin' rawajlaniwi, ha'm sotsiallıq rawajlaniw. Bul V.Shtern, J.Piaj, L.S.Vigotskiy. P.P.Blonskiy h.t.b. lardin' izertlew predmeti boldi.

Zamanago'y psixologiyaniñ tiykarg'i bag'darlari, bixeviorizm, teren' psixologiya, geshtal' tpsixologiya h.t.b.

Sol waqıtta payda bolg'an mekteplerdin' derlik barlig'i tez arada jabildi, olardi o'zgertiw ob'ektiv jag'daylarga baylanisli bolg'an. Olar jan'a bolg'ani menen tartisiwda payda bolg'an eski, assotsiativ psixologiya menen baylanisli edi. Sonin' menen birge olardin' payda bolıwi ha'm jan'a izertlewler na'tiyjelerin talqilawda payda bolg'an diskussiyalar, psixologiya ushin psixikalıqtı tu'siniwde jan'a qatnas kerek ekenligin ko'rsetti ha'm XX a'sirdegi psixologiya iliminin' kelbetin belgilep bergen sol mekteplerdin' payda bolwına alıp keldi.

1920-jilg'a kelip psixologiya o'z aldına mekteplerge bo'linedi, olar psixika qurılısı ha'm mazmunı haqqında ha'r qiyli o'z kontseptsiyaların alg'a su'rip, sol waqıtta u'sh tiykarg'i bag'dar payda bolg'an bixeviorizm, geshtal' tpsixologiya ha'm teren' psixologiya, olardin' ha'r biri psixologiyaniñ jeke predmeti ha'm psixologiyalıq izertlewdin' o'z usilına iye edi.

Bixeviorizm ushin psixologiyalıq ilim predmeti-minez-quliq boldi, bul onin' qaliplesiwine ta'sir etiwshi yag'niy stimul ha'm reaksiya arasındag'i baylanisti payda etetug'in faktorlardı eksperimental u'yreniw joli arqalı izertlew.

Geshtal' tpsixologiya psixologiyalıq maydannan turiwshi pu'tinlik strukturani izertledi, bunda (birinshi gezekte sana maydani) bul geshtal'tardi u'yreniwde fizikalıq maydandı u'yreniw usili analogiyası menen islep shig'ilg'an jan'a usillar qollanilg'an.

Teren' psixologiya-o'z predmeti etip teren', psixikanin' sanasız qurılısın alg'an, u'yreniw usili psixoanaliz bolg'an.

Son' XX a'sirdin' 2-yarımında jan'a-gumanistikalıq ha'm kognitiv psixologiya mektepleri payda boldi.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Psixologiya tarmaqlari degenimizde nenii tu`sinisiz.
- Psixologlar qalayinsha faktlerdi tabadi ha`m nizamliqlardi belgileydi
- Qanday psixologiyaliq metodlardı bilesiz
- Baqlaw usilini qisqasha anıqlama berin`
- Laboratoriyaliq eksperimenttin` ta`biyiden ayirmashilig`i nede
- Psixologiyaliq turmisti u`yreniwdin` basqa qanday usillari bar. Olarg`a qisqasha anıqlama berin`.
- Psixologiyanın` ilimiy bag`darlari haqqında aytıp berin`.

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Miy ha`m psixika. Psixikanin` rawajlaniwi.

Joba:

1. Adam nerv sistemasinin` du`zilisi, xizmeti ha`m qa`siyetleri.
2. Miy ha`m psixika.
3. Psixikanin` haywanatlar du`n`yasında rawajlaniwi.
4. Adam sanasi ha`m onin` ja`miyetlik ta`biyati.
5. Sanasizliq tu`sinigi.

T.T: nerv sistemasi du`zilisi, miy, miydin` du`zilisi, miy bo`lmesheleri, orayliq miy, arqa miy, ortan`g`i miy, ko`pirshe, on` yarim sharlari, shep yarim sharlari.

1. Adam nerv sistemasinin` du`zilisi, xizmeti ha`m qa`siyetleri.

Psixika nerv sistemasinin` qa`siyeti (funktsiyasi) bolsa, psixikaliq is-ha`reketti duris tu`siniw ushin insan ha`m haywan psixikasinin` materialliq tiykari bolg`an joqari nerv sistemasinin` o`zgesheliklerin biliw kerek. Adamlardin` miyi haywanlardin` miyine salistirg`anda quramalirag du`zilgen. Onin` salmag`i da u`lkenirek. Maymildin` miyi 400-500 gramm bolsa, adamnin` miyinin` salmag`i ortasha 1400 gramm. Miy adam denesinin` 2 protsent salmag`in quray otirip, organizmge kelip tu`setug`in kislorodtin` 18 protsentin paydalanatug`inlig`in esapqa alsaq, organizmnin` is-ha`reketinde miy funktsiyasinin` qanshelli quramali ekenligin ko`riw mu`mkin. Miydin` joqarg`i bo`limleri-u`lken yarim shar-ha`r qiyli haywanlarda qanday rol` atqaratug`inlig`i to`mendegi faktlerde ko`rinedi. Baliqtin` yarim shari uriqlarin alıp taslag`an son` onin` minez-qulqi azg`ana o`zgeredi. Eger

kepterdiñ yarım sharın alıp taslasan, ol ushiwdi bilmeydi, awqat izlewdi de toqtatadı. Yarım sharınan ayırılğ'an iyt te derlik meshel bolıp qaladı. Demek, miyiniñ bul bo`liminen ayırılğ'an adam uliwma jasay almaydı.

Miydin` reflektor ha`reketi. Qorshag`an ortalıq turaqlı tu`rde nerv sistemasına, miyge ta`sir etedi (seziw organları arqalı). Organizm bul ta`sir etiwlerdi qabil aladı ha`m og`an juwap reaktsiya qaytaradı. Bul protsess **refleks** dep ataladı. (latin tilinen aling`anda sa`wleleniw).

Bunan 300 jıl ilgeri frantsuz ilimpazi Dekart ta`repinen alg`a su`rilgen refleks ideyasın ullı rus fiziologi I.M.Sechenov rawajlandırdı. G`Bas miyiniñ refleksleriG` atlı kitabında Sechenov adamnıñ barlıq minez-qulqı reflektorlıq aktlerdin` quramalı sisteması bolıp sanalatug`ınlıg`ın ko`rsetti. Bul I.P.Pavlov miynetlerinde reflektorlıq teoriyanıñ elede rawajlanıwı ushin mu`mkinshilik ashti. Ol joqaridag`ı tiptegi keltirilgen reflekslerdi sha`rtsız dep atadı. O`ytkeni olar, eger organizmge sirtqı yamasa ishki (organizmde payda bolg`an) qozdiriwshi ta`sir etse erksiz (sha`rtsız) payda boladı. Bul refleksler tuwma bolıp esaplanadı. Olarg`a instinktler kiredi, misali, awqatlıq (du`n`yag`a kelesala bala ash bolg`anın sezedi ha`m sorıw ha`reketin isley baslaydı), awırıw seziw, qorg`anıw (adamg`a qaray qolın`di ko`tersen, ol erksiz tu`rde o`zin qorg`aw ha`reketin isleydi).

Biraq sha`rtsız reflekslerden basqa belgili bir jag`dayda payda bolatug`ın refleksler de bar. Olardı Pavlov sha`rtlı dep atag`an. Misal keltiremez. Eger bala ashshi da`rinin` aq poroshogın bir neshe ma`rtebe ko`rgen ha`m oni son` balag`a bergen bolsa, endi bala sol da`rini ko`riwden, oni awzına salmay turıp da`rinin` ashshılıg`ın awzında sezedi.

Sha`rtlı refleksler tuwma esaplanbaydı, olar turmis protsessinde ha`m organizmnin` jumıs barısında islep shig`iladı. Demek, sha`rtlı refleks o`mirde tek g`ana arttırılıp g`ana qalmastan, waqıttin` o`tiwi menen jog`alıwı da mu`mkin. Sonlıqtan Pavlov oni waqıtshalıq nerv baylanısı dep te atag`an.

Ko`psılık sha`rtlı refleksler u`lken yarım shar qabig`ında payda boladı ha`m eger ol haywanda alıp taslansa, ol barlıq turmisliq ta`jiriybesin jog`altadı. Onda sha`rtsız reflekslerdin` barlıg`ı saqlanıp qalsa da haywan sharasız bolıp qaladı.

Joqarida aytip o`tkenimizdey adam miydin` u`lken yarım sharısız uliwma jasay almaydı.

Miyge kelip tu`siwshi signallar, predmet ha`m qubılıslardı payda etedi, seziw organına ta`sir etiw na`tiyjesinde seziw, qabil aliw, ko`z aldına keltiriw payda boladı, Pavlov **birinshi signal sisteması** dep atag`an, ol adamda ha`m haywanda boladı.

Biraq adamda Pavlovtin` jazıwınsha, nerv sisteması mexanizmne ayırıqsha qosımta bolıp o`tken. Bul qosımta-adam so`ylesiwi. G`So`z-birinshi signaldin` signalı bolıp, haqıyqatlıqtin`, ekinshi, arnawlı bizin` signallıq sistemamızdı quradıG`

Buni a`piwayı misalda ko`remiz. Ta`nepistin` son`ında qon`ıraw qag`iladı ha`m balalar klassqa kiredi. Qon`ıraw dawısı olar ushin-birinshi signallıq sistema. Biraq u`lken ta`nepis waqtında balalar mektepten uzag`ıraqtı oynawı ha`m qon`ıraw sestin esitpewı mu`mkin. Al, usı waqıtta bir bala kelip G`Qon`ıraw boldıG` dese barlıg`ı klassqa juwiradı, bunda so`z qon`ıraw sestinin` ornın bastı. Oqıwshinin` so`zi bul-**ekinshi signallıq** sistema.

Yamasa, misali, pedagog oqıwshılarg`a o`simlik-paqal, japıraq ha`m tamirdan turadı dep ayttı. Son` ol balalarg`a o`simliktin` su`wretin ko`rsetedi. Bul jag`dayda u`yreniw protsessinde tek g`ana ekinshi emes, al birinshi signallıq sistema (su`wretti ko`riw arqalı qabıllaw) qollanılg`an.

Eki signallıq sistema da tig`iz baylanısta boladı. Eger ekinshi signallıq sistema signalları (so`zler) birinshi signallıq sistemada tırenishi bolmasa (ol arqalı aling`an na`rseni sa`wlelendirmese), olar tu`siniksiz bolıp qaladı. Misali, shet tilindegi so`z bizler ushin hesh na`rseni an`latpaydı, o`ytkeni so`zdin` artında konkret mazmun joq. Biraq tek birinshi signallardin` o`zi de du`n`ya haqqında tolıq ha`m teren` bilimdi bermeydi. Tek ekinshi signallıq sistema (so`ylesiw) arqalı adamzat ayırım faktlerdi ulıwmalastırıp, o`zi ushin a`hmiyetli bolg`an nızamshılıqlardı belgiley otırıp, o`z mag`liwmatların ken`eytiriwdi u`yrendi. Ekinshi signallıq sistema ja`rdeminde adamlar o`z bilimin teren`lestiredi ha`m saqlap qaladı.

Psixika du`zilisi haqqında:

Psixikalıq ilimnin` rawajlanıwın analizley otırıp Uotson psixikanin` ishki mazmunı, sananın` mazmunın izertlewdir` tuwrı ha`m ob`ektiv usılları joq degen juwmaqtı keldi. Sonlıqtan ol psixologiya predmetin oni o`zgertip, qayta ko`rip shig`iw za`ru`rlıgı haqqında pikirdi alg`a su`rdi. Adamnıñ psixikalıq sferası menen baylanisli boladı ha`m bir waqıtta ob`ektiv baqlawg`a ha`m eksperimental izertlewge boladı. A`yne usınday A.Ben, G.Cpenser, I.M.Sechenov ha`m basqa ilimpazlar.

Geshtal`tpsixologiya wa`killeri psixologiyalıq ilim predmeti psixika mazmunı dep esaplag`an. Biraq, psixologiya predmetin derlik qol tiygizbesten qaldirıp, geshtal`tpsixologiya sana ha`m kognitiv protsessler du`zilisinin` eski tu`sinigin biraz o`zgertedi. Bul mekteptin` baslı ideyası-psixikanin` tiykarında sananın` ayırıqsha elementleri jatırg`an joq, biraq bul bo`leklerdin` qa`siyetlerinin` pu`tinlik summası. Solay etip, psixikanin` rawajlanıwı ko`z aldına keltiriw ha`m tu`sinikke ayırım elementlerdi o`z-ara baylanıstıratug`ın jan`a assotsiativ baylanıslardin` qaliplesiwine tiykarlanadı degen eski tu`sinik biykar etildi. Bunin` ornına jan`a ideya alg`a su`rildi-u`yreniwdir` o`zgeriwi, qorshag`an du`n`yani qabil aliw ha`m ondag`ı minez-qulıq xarakterin belgilep beretug`ın pu`tinlik geshtal`tlardin` o`zgeriw protsessi menen baylanisli.

Adlerge psixikanin` rawajlaniwinin` jan`a mexanizmi-kompensatsiyani, yag`niy Freyd ta`repinen kiritilgen identifikatsiya mexanizmi menen ten`dey psixikanin` rawajlaniw protsessi dinamikasin tu`sindiriwde jetekshi bolg`an jan`aliq ashiliw da tiyisli. Bunda identifikatsiya (ten`lestiriwshilik) tiykarinan eliklew ushin u`lgi tan`lawdi tu`sindiredi. Al kompensatsiya bolsa adamnin` jedelligin, onin` o`z kemshiliklerin jen`iwge umtiliwin atap o`tedi. Teren`lik psixologiya o`z predmeti etip psixikanin` teren`, sanasiz du`zilisın alg`an, onin` u`yreniwinin` usili psixoanaliz bolg`an.

**Haywanat du`n`yasında psixikanin` rawajlaniwi** qorshag`an ortalıqtı sa`wlelendiriwdin` ha`m onin` o`zgerislerine maslasiwdin` jetilisen formasin beriwshi quramalı psixikalıq protsesslerdin` payda bolıwı menen baylanisli. Haywanlarda seziwdin` rawajlaniwi menen qabil aliw (predmetlerdin` olardin` qa`siyetleri menen sa`wleleniwi) payda boldi. Joqari omirtqalılarda tu`sinik payda boladı (zatlar obrazi, sol waqıtta qabil etilmegen, usilay etip maymil ha`zir g`ana ko`rgen, jasirilg`an banandı izleydi). Haywanlardın` este saqlawı jetilisedi (onin` baslang`ish formalari haywanat du`n`yasınin` a`piwayı wa`killerinde de bar). Omirtqalılarda *oylaw urıqları* bar, biraq adamnin` oylaw is-ha`reketinen a`piwayıraq.

Psixikanin` rawajlaniwi ushin haywannin` qorshag`an ortalıqtan g`a`rezli bolg`an turmis ta`rizi u`lken a`hmiyetke iye. Hawada ushiwshi quslar, suwda ju`ziwshi baliqlar jerde ju`retug`in haywanlarga`a salıstırg`anda kemirek rawajlang`an psixikaga` iye (bul olardin` jasaw ortalig`ına baylanisli). Biraq quslar jaqsi ko`riw qa`biletine iye, olar alıstan-aq jewge mu`mkin bolg`an na`rselerdi ko`re aladı.

Psixikalıq rawajlaniw da`rejesi haywannin` minez-qulıq formasi- **instinkt** (ta`biyi sezim), **ko`nlikpe**, **intellektuallıq ha`reket** penen belgilenedi.

**Haywanlardın` instinkti.** Instinkt dep atalıwshi ha`m ba`rhama ilim tariyxında birneshe qiyinshilik ha`m tartisiwları payda etken is-ha`reketler formalarina bizler bu`gin toqtaymız.

Instinkler- bul haywanatlardıń quramalı ta`biyi is-ha`reketleri bolıp, olardıń ja`rdemi menen haywanatlar o`z talapların qanaatlendiradi. Fiziologiyalıq jag`ınan instinktler sha`rtsız reflekslerdin` quramalı dizbeklerinen ibarat bolıp, reflekstin` bir ushi endigi reflekstin` qozdiriwshisi boladı.

Instinkt degende, ayırım avtorlar formulirovka etetug`in G`maqsettin` sanasi bolmag`anda, maqsetke muwapiq is-ha`reketG` dep tu`sinilgen. Yag`niy aytqanda, bunda ga`p haywanlar arnawlı u`yretıwsız qorshag`an ortalıq jag`daylarına ko`nligе baslaydı. Is-ha`reketin` bul formasi omritqasızlardın` rawajlaniwinin` da`slepki basqishında ko`birek, misali, nasekomalarda is-ha`reketinin` bul formalari tiykarg`i ha`m ko`pshilik jag`dayda jalg`iz boladı, basqa haywanlarda- to`mengi omritqalılarda- ko`birek ushirasatug`in bolıp qaladı ha`m waqıttin` o`tiwi menen g`ana turmisliq u`yreniw protsessinde payda boladı, quramalı jeke o`zgeriwshen` is-ha`reket formalarina o`z ornın bosatıp beredi.

Bunday instinktlerdin` bir neshe misalında toqtap o`temiz, son` zamanago`y izertlewshiler qalayınsha is-ha`reketin` bunday formalari tiykarında jatırg`an mexanizmlerdi tu`sindirmekshi bolıp atırg`anlig`in ko`rsetiwge urınamız.

Ha`mmege belgili, su`yir shibin waqti kelgende o`z ma`yekshelerin suw u`stine qoyadı. Eger ol ma`yekshelerin suwg`a emes, al qurg`aq jerge qoysa olar o`lip qalg`an bolar edi. Su`yir shibin buni hesh qanday aldın ala u`yrenıwsız isleydi. Ko`plegen qon`izlardın` qurtları o`z ko`lemine bir neshe ese u`lken bolg`an jipek pille isleydi, bunda en` qizig`i pillenin` u`lkenligi erten`gi ku`ni onnan shig`atug`in qon`izdin` ko`lemine ten` boladı. Ha`rre ma`yek qoyıwdin` tan` qalarlıq texnikasin a`melge asıradı. Olardıń ishinde o`z ma`yegin gu`belek qurt denesine qoyatug`inlari bar. Bul ma`yekler uzaq waqıt saqlaniwi ha`m onnan shiqqan qurtlar awqatlanıw mu`mkinshiligine iye bolıwı ushin ha`rre tan` qalarlıq operatsiyani a`melge asıradı. Ol gu`belek qurtin` u`stine shig`ıp, nishteri menen onin` ha`reket gangliyasına shanishadı. Gu`belek qurt o`lmeydi, biraq ha`reketsizlenip qaladı, solay etip ma`yekten qurtlar shiqqan waqtında-olar ushin awqat yag`niy gu`belek qurtin` denesi tayar boladı.

Bunday quramalı is-ha`reketin` barlıq sho`lkemlesiwleri o`z maqsetine bag`darlang`anlig`i menen tan` qaldiradı. Ha`rre, gu`belek qurtin` qay jerinde ha`reket gangliyalari bar ekenligin esaplay aladı ha`m esabına su`yene otirıp, o`z shag`iwin a`melge asıradı dep oylaw mu`mkin.

Maksimal u`nemli jobada o`z pal uyaların du`ziwshi ha`rreler (izertlewshi-geometrlar aq mumnan islengen pal uyanin` bunnan tejemli formasin oylap tabıw mu`mkin emes ekenligin esaplap shiqqan) buni qanday da bir esap penen isleydi dep oylaw mu`mkin. Japiraqti kesip onnan truba (naysha) tayarlaytug`in qurtin` bir tu`ri haqqında da usınday pikirde bolıwı mu`mkin. Sebebi ol buni tan` qalarlıq geometriyalıq esap penen isleydi, buni tek g`ana japiraqti kesiwdin` en` u`nemli formasin esaplap shiqqan matematik islewi mu`mkin.

Men a`piwayı haywanlar- nasekomalardıń quramalı, bir qarag`anda olardıń is-ha`reketlerinin` aqıllı ta`sirin payda etetug`in ha`reketinen tek bir neshe misallar keltirdim.

Biraz haywanlardın` is-ha`reketlerin baqlay otirıp, olar ju`da` aqıllı ha`reketler islewge mu`mkinshilik beretug`in joqari rawajlang`an psixikaga` iye dep oylaw mu`mkin.

Haywanlardın` bunday aqıllı is-ha`reketleri boyınsha ko`plegen misallar keltiriw mu`mkin. Biraq bul aqıl emes. Bul tuwma esaplanatug`in ha`m sirtqi ta`sir na`tiyjesinde a`wladtan a`wladqa ta`rbiyalanıw keletug`in ha`m ta`biyi irikleniw joli menen bekkemlenetug`in ha`reketler, yag`niy instinktler. Instinkt tiykarında, miyras bolıp

o`tetug`in ha`reketler sipatinda sha`rtsiz refleksler jatadi. Sonliqtan instinktler haywannin` jeke ta`jiriybesinde azg`ana o`zgeredi. Instinktiv is-ha`reket omirtqasiz, baliq, qus ha`m basqa da haywanatlardin` psixikaliq is-ha`reketinin` tiykarg`i formasi esaplanadi. Instinkt adamlarda da bar, biraq adamlarda bul ha`reketler intellektke-aqilg`a boysinadi.

Haywanlardin` ko`nlikpeleri. Is-ha`reketin` bul jeke- o`zgeriwshen` formasi qalay mu`mkin ha`m ol qanday nizamshiliqlar menen a`melge asiriladi. Men bu`gingi lektsiyani is-ha`reketin` bul quramalirag` jeke- o`zgeriwshen` formasinin` analizine bag`ishlayman.

**Ko`nligiw-bul jeke turmista qolg`a kirigizilgen ha`m shinig`iwlardin` na`tiyjesinde bekkemlengen qiliqtin` usili boladi.** Ko`nligiwdin` tiykarin sha`rtli refleksler sistemasi quraydi.

Is-ha`reketin` jeke- o`zgeriwshen` formasi nasekomalarda da bar, ha`m olar oqitiliwi ha`m qayta oqitiliwi mu`mkin, ha`m bul awil xojalig`inda u`lken tabislar menen qollanilmaqta. Misali, ha`rreni o`simliktin` jan`a tu`rine u`yretiw kerek bolsa, bul mu`mkin ekenligi belgili. Bunin` ushin jan`a o`simlik ha`rrede reaksiyanin` tuwma sistemasi bar bolg`an o`simliktin` iyisine iye suyiqliq jag`amiz. Ha`rre eski iyis bar jan`a o`simlikke qona baslag`an son` bul iyis alip taslanadi, ha`m reflektorli tu`rde ha`rre bul iyisi bolmag`an jan`a o`simlikke qona baslaydi.

Demek, ha`rreni qayta u`yretiw mu`mkin, biraq bul ju`da` a`ste bolatug`in ha`m tiyisli turaqliliqqa iye bolmag`an protsess. A.N.Leont`ev xizmetkerleri amerikalik somik penen o`tkergen ta`jiriybesinde de ko`riwge boladi.

Akvariumg`a siyleden jasalg`an ekran menen tosiq islengen, awqatqa baratirg`an baliqlar og`an soqlig`isqan. Waqittin` o`tiwi menen olar bul ekrandi aylanip o`tip u`yrenge, aradan biraz waqit o`tip, bul siyle alip taslang`an son` da baliqlar usi jerge kelgende aylanip, endi kereksiz bolg`an aylanshiqti islep ju`zetug`in bolg`an.

Haywanlardin` ko`plegen is-ha`reket formalari a`wladtan o`tken emes, al o`mirde, jeke ta`jiriybede arttirilg`an esaplanadi. Bunday ha`reketlerdin` qaytalaniwi na`tiyjesinde a`ste-aqirin ta`rbiyalang`an ha`reketler ko`nlikpe dep ataladi. Olardin` fiziologiyaliq tiykari sha`rtli refleks boladi.

Haywan nerv sistemasinin` rawajlaniwi boyinsha qanshelli joqari tursa, ol sonshelli quramalirag` ko`nlikpelerdi iyelewi mu`mkin. Ko`nlikpe instinktqa salistirg`anda minez-quliqtin` iykemlesiwshi formasina iye. Ol sirtqa jag`day ta`sirinde o`zgeriwi mu`mkin. Ko`nlikpe a`ste-aqirin, duris orinlang`an ha`reketi ko`p ma`rtebe qaytalaw na`tiyjesinde payda boladi.

Haywannin` intellektual is-ha`reketi. Haywanat du`n`yasinin` joqari wa`killeri (qurg`aqliqta jasawshilarda-adam ta`rizli maymillar, suwda jasawshilardan-del`finler) intellektual is-ha`reket dep ataw mu`mkin bolg`an quramali ha`reketlerdi orinlaydi.

Haywanat burin o`z ta`jiriybesinde bolg`an qiliq formasin tabiwi tiyis. Bunday jag`daylarda joqari haywanlar (adam ta`rizli maymillar, del`fin) **aqilg`a ug`ras qiliq dep atalg`an qiliqti islewge**-oylaw xizmetinin` zatlardin` arasindag`i baylanislardi aniqlawg`a tiykarlang`an en` a`piwayi formalarin a`melge asiriwg`a uqipli boladi.

Bul is-ha`reket formasinin` tiykari nede degen soraw payda boladi. Bul is-ha`reket qanday formada ko`rinedi, onin` shegaralari neden ibarat.

Bu`gingi lektsiyani usi ma`selelerdi ko`rip shig`iwg`a bag`ishlawg`a ruxsat etin`. Haywanlardin` jeke is-ha`reket intellektual is-ha`reketnin` quramali formasinin` tiykarin ne quraydi. Intellektual is-ha`reketin` tiykarin, sirtqi du`n`ya predmetleri arasindag`i quramali qatnas.

Bir neshe misallar keltiriwge ruxsat etin`. Nemets psixologi Keler tawiqqlar menen o`tkergen sa`wleniwidin` elementar formalarin analizlewden baslaymiz.

Tawiqqtin` aldina eki kvadrat qoyilg`an-birinshi kvadrat aqshil ku`lren`, ekinshisi toyg`in ku`lren` bolg`an. Eki kvadrattin` da ishinde da`nler bolip, olardin` birinshisindegi da`nler erkin, yag`niy shoqip aliw mu`mkin bolsa, ekinshi kvadrattag`i da`nler jelim menen tu`bine jabistirilip, shoqig`anda ilinbeytug`in bolg`an. Waqittin` o`tiwi menen tawiq ashiq ren`degi kvadrattan da`n jegen son` endi ol eki kvadrattin` tek g`ana ashiq ren`lisine baratug`in bolip u`yrenge.

Usi jerde soraw kelip shig`adi, tawiq kvadrattin` ren`ine qaray bardi ma, yamasa ol ekinshisinen aqshilraq bolg`ani ushin sog`an qaray bardi ma.

Bul sorawg`a juwap beriw ushin Keler tawiqqa basqa- alding`i ta`jiriybede da`nler astina jelimlengen ha`m onnanda toyg`in ren`degi eki kvadratti usindi. Alding`i toyg`in ku`lren` kvadrat endi bunda qasindag`isinin aqshilraq edi. Endi tawiq qaysi kvadratqa qaray bardi dep oylaysiz, a`lbette ol tazadan payda bolg`an kvadratqa qaramastan, burin keri bolg`an, yag`niy da`nler jelim menen jabistirip, shoqig`anda ilinbeytug`in bolg`an kvadratqa qaray ju`rdi. Demek ol absolyut ren`ge emes, al eki kvadrat arasindag`i qatnasqa ta`sirlendi. O`z shamalawlarin aniq tastiyoqlaw ushin Keler u`shinshi ta`jiriybeni o`tkerdi, ol birinshi ta`jiriybede on` (polojitel`niy) bolg`an aqshil ku`lren` kvadrattin` qasina onnanda aq bolg`an ja`ne bir kvadratti qoydi, tawiq sonsha waqittan berli o`zi da`n jegen kvadratqa qaramastan jan`adan payda bolg`an aqshil kvadratqa qaray ju`rdi.

Demek tawiq ren`ge emes, al ren`ler arasindag`i qatnasqa ta`sirlenedi.

Fiziolog-professor L.V.Krushinskiy a'melge asirg'an ha'm ekstrapolyatsion refleksi menen ta'jiriybe dep ataliwshi misaldi keltiremen.

Biz so'z etip otirg'an ta'jiriybede ko'rsetilip atirg'an apparat eki ishi ko'rinbeytug'in naysha dan ibarat. Olardin' birewine haywannin' ko'z aldinda jemtik-go'sh bo'legi yamasa da'ndi jip penen tartip saladi. Bul jemtik jabiq truba boylap tartip ju'rgiziledi. Haywan jemtiktin' trubag'a kirgizilgenin, ekinshi ta'repinen shiqqanin, az g'ana jer ashiq jerden tartip o'tilip ja'ne ekinshi trubag'a kirip ketkenin ko'redi. Haywan bunday jag'dayda o'zin qalay tutadi. Ta'jiriybelerdin' ko'rsetiwinshe, rawajlaniw da'rejesi ha'r qiyli bolg'an haywanlar birden ha'reket etpeydi. Rawajlaniwdin' to'mengi da'rejesinde bolg'anlari (misali tawiqalar) jemtik qasinan o'tip ketkenine qaramastan, san'laq arqali o'tip atirg'an jemtikke taslanadi oni aliwg'a urinadi, yag'niy tek g'ana tikkeley ta'sirleniwge juwap qaytaradi. Olardan parqi bolg'an, joqari da'rejedegi turg'an haywanlar basqasha reaksiya ko'rsetedi, olar san'laq arqali o'tip atirg'an jemtikke qaraydi ha'm trubanin' aqirina barip jemtiktin' trubanin' ashiq bolg'an aqirinda payda boliwin ku'tedi.

Quslardin' ishinde, jabayilari, sonday-aq pishiq ha'm iyt usinday isleydi.

Filogenezde psixikanin' rawajlaniwi. Ontogenezde psixikanin' rawajlaniwin izertlewde payda bolatug'in birinshi soraw, bul psixikaliq o'mirdi psixikalikka shekem ayiraturg'in ob'ektiv kriteriya (belgi) haqqindag'i soraw. Sub'ektiv tu'rde bul belgi sezimlilik, yag'niy **seziwshilik** bar boliwi esaplanadi. Biraq seziw ha'tteki en' a'piwayi haywanlarda da bolatug'inlig'i izertlewshilerge sirttan baqlawdan basqa jol qaldirmaydi, o'ytkeni bul tiri janlardin' refleksiya joq. Demek, is-hareketin' o'zgesheliklerinen kelip shig'ip qoziw ha'm sezimlilikni ayiriw kerek. **Qoziw**- bul o'mirlik a'hmiyetli stimulga qa'legen tiri jannin' (psixikaga iye ha'm psixikaga iye bolmag'an) reaksiya. Misali, a'piwayi infuzoriya olar ushin o'mir da'regi bolg'an jaqtılıqqa qaray su'zedi, o'simlikler quyashqa qaray ashiladi. **Sezimlilik**-bul sezip ta'sirleniwge uqiqlilik ha'm ol tek psixikaga iye organizmlerde boladi.

Seziwdin' payda boliwi bul ja'nlik **sensor** (sensorika-sezim) dep atalg'an psixikanin' rawajlaniwinin' **birinshi basqishinda** turg'anlig'in bildiredi. Bul basqishta a'piwayilar-amebalar, infuzoriyler, qurtlar, baliqlar, nasekomalar turadi. Olardin' ko'pshiliginin' minez-qulqi derlik a'piwayi, al psixikaliq o'miri bolsa tek g'ana seziw menen yag'niy predmetin' ayirim sapa ha'm qa'siyetlerinin' sa'wleleniwi menen sheklenedi.

Pertseptiv (pertseptsiya-qabil aliw) atamasin alg'an **ekinshi basqishta**, minez-qulqı biraz quramalasadi. Psixikalıqtin' sferasi da ken'eyedi- seziwden basqa, qabil aliw, yag'niy predmet obrazinin' pu'tinlik sa'wleleniwi uqiqlig'i rawajlanadi. Sonliqtan tiri janlar predmet ha'm jag'day obrazlarin sa'wlelendire aladi, qiyin jag'daylarda jaqsi bag'darlanadi, awqat tawip, qiyinshiliqtan jasirina aladi. Ko'pshilik haywanlar psixikasinin' rawajlaniwinin' a'yne usi basqishinda. Olardin' minez-qulqinın' quramalasawi ko'nlikpe, u'yreniwge uqiqlılıqtin' payda boliwi na'tiyjesinde ju'z beredi. Ko'nlikpe bolsa bul basqishta qabil aliwdan basqa ja'ne yad, birinshi gezekte ha'reketke yad (motorlıq) payda boliwi na'tiyjesinde qa'liplesedi. Haywanlar a'hmiyetlirek bolg'an emotsional uwayimlardı da saqlap qaladi ha'm bul o'z is-hareketin retlestiriwge ja'rdem beredi.

Su't emiziwshiler, psixikanin' rawajlaniwinin' **u'shinshi basqishinda** bolip olar tek g'ana seziw, qabil aliw, yad emes, al oylawga da iye. Sonliqtan da bul basqish intellekt basqishi atamasin alg'an. Bul jerde payda bolıwshi oylaw-ko'rgizbeli- ha'reketli, predmetler menen manipulyatsiyalaw (ko'z boyaw, aldaw) za'ru'rligi menen baylanisli. Usinin' na'tiyjesinde haywanlarda jag'daydin' a'piwayi sxemasi payda boladi, bunda tek g'ana predmetler emes, al olar arasindag'i baylanis ha'm qatnaslar sa'wlelenedi. Sonliqtan joqarg'i haywanlar is-hareketi quramali sistemasin du'ziwi, a'piwayi ma'selelerdi sheshiwi mu'mkin. Biraq olar sanag'a iye emes. Retlestiriw, ne haqqında oylap, uwayimlap atirg'anlig'i, qiyin jag'daydan shig'iwdin' qanday jolin tapqanlig'i haqqında o'zine ha'm a'tiraptag'ilarg'a esap bere almaydi.

Haywanlarda psixikanin' qa'liplesiw nizami barlıq waqıtta tek g'ana qorshag'an ortalıqqa maslasıw za'ru'rligi menen baylanisli, biologiyalıq bolip qaladi.

Adamnin' psixikasinin' qa'liplesiwine bolsa basqa da faktorlar (misali ma'deniy) ta'sir etedi. Sonliqtan da, adam psixikasinin' rawajlaniwi tek g'ana biologiyalıq emes, al sotsioma'deniy faktorlar menen baylanisli.

Psixikanin' en' joqarg'i formasi- **adam sanasinin'** rawajlaniwi.

Jamanlıqtı an'law-demek da'rhal onin' menen gu'resiwdi baslaw.

M.Kol'tsov.

Psixologiyada **sana** su'wretlengen psixikalıq funktsiyalardin' uliwma sapasi bolg'an sa'wleleniwdin' ayırıqsha formasi sipatında ko'riledi. Barlıq psixikalıq funktsiyalardin' olardin' o'z-ara ha'reketinde rawajlaniwi, adamda sirtqi du'n'yanin' ishki sa'wleleniwin qanday da bir ma'niste modelin qa'liplestiredi. Bul modeldin' adam is-hareketine bag'darlawshi ta'siri ol ta'repinen sana sipatında sa'wlelenedi.

Sanani paydalaniw adamga miynetinen ol bul protsesstin' basında na'zerde tutqan aldına qoyg'an na'tiyjesin aliwg'a mu'mkinshilik beredi. Haywanlardan pariqli ra'wishte adam tek g'ana biologiyalıq talap penen belgilenetug'in tu'rlik ta'jiriybe menen engizilgen minez-qulqı bag'darlamasin a'melge asirmaydi, al niyet ha'm maqsetlerin alg'a su'riw joli menen o'z bag'darlamasin islep shig'adi.

Real du'n'yanin' sa'wleniwi sipatinda, tek g'ana adamg'a ta'n bolg'an ha'm onda ja'ma'a'tlik miynet protsessinde rawajlanatug'in psixikanin' en' joqarg'i formasi-sana dep ataladi. Adam sanasinin' haywanatlar psixikasinan en' a'hmiyetli ayirmashilig'i sonda an'-sezimnin' de, yag'niy tek sirtqi du'n'yani emes, al o'zin-o'zi, o'zinin' tipik ha'm jeke o'zgesheliklerin bilip aliw uqibinin' da bar ekenliginde boladi. Bul o'zin-o'zi jetilistiriw, o'zin-o'zi baqlaw ha'm o'zin-o'zi ta'rbiyalaw mu'mkinshiligin aship beredi.

Sanasizliq. Sanasizliq minez-quliqdin` retlesiwine ta`sir etiwshi, sananin` tikkeley qatnasiwi menen o`tiwshi barliq faktorlardi birlestiredi.

Freyd, sanasizliq- bul diqqat awdarilmay atirg'an protsessler g'ana emes, al sana ta'repinen bastirilib taslang'an, sana bug'an qarsi ku'shli tosqinliqti alg'a su'retug'in *uwayimlar* dep esapladi.

Insan ko'plegen sotsialliq qaääg'äi äöew ha'm sheklewler- *tabu menen konfliktke* tu'siwi mu'mkin. Konflikt jag'dayinda onda ishki basim ku'sheyip, miy qabig'inda qoziwdin' izolyatsiyalang'an oshag'i payda boliwi mu'mkin. Qoziwdi tu'siriw ushin birinshi gezekte konflikttin' o'zin ha'm onin' sebeplerin an'ëaw kerek, biraq an'law awir uwayimlarsiz mu'mkin emes ha'm adam an'lawg'a tosqinliq etedi. Misali, teren' jek ko'riwshilëk, ha'tteki qarsilasın o'ltiriw tilegi qizg'anshaq adam ta'repinen jasiriladi ha'm onda ishki basim oshag'inin' ääää äîêûwîûn' ñäääâ äîêûwî ü'îêêî. Bunday quramali uwayimlar olardin' an'lawi qiyin ha'm qa'lemegen bolg'anlig'i sebepli toqtatiladi ha'm saplastiriladi yag'niy, an'laniwshi tarawinan shig'arip taslanadi. Biraq bul qoziw oshag'inin' buziliwin an'latpaydi. Uzaq waqitqa shekem olar toqtatilg'an jag'dayda saqlaniwi ha'm belgili bir jag'dayda, tiyisli ta'sir aqibetinde olar aktuallasiwi ha'm sana ha'm an'-sezim jaraqatlawshi real faktor boliwi mu'mkin. Bunday kemsitilgen oshaq ju'da' teren'ge jasiriliwi mu'mkin, biraq ol qolaysiz jag'dayda ko'riniwi ha'm adamnin' jag'dayina jaraqatlawshi ta'sir etiwı, ha'tteki psixikaliq keselliktin' rawajlanıwına alıp keliwi mu'mkin. Bunday awir ta'sir etiwdi boldirmaw ushin jaraqatlawshi faktordi an'law ha'm oni ishki du'n'vanin' basqa faktorlari ha'm bahalari du'zilisine kiritiw kerek.

Sanasizliq- ha`r bir adamnin` psixikaliq is-ha`reketinin` øa`ðøèè qurawshi bo`legi. Qa`legen psixikaliq akt erksiz sipatinda baslanadi ha`m tek keyin g`ana àn`èàíääû, biraq eger an`law jolinda tosqinliq ushiratsa, àn`èàíáàg`ài bolip qaliwi mu`mkin. Izertlewshileräèn` øàìàèääwûøà, sanaliq tu`sinik o`z ishine predmetlik tu`sinikti ha`m tiyisli so`zlik bildiriwdi aladi, al erksiz, tek g`ana predmetlik ko`rsetiwden turadi. Eriksizdi G`BiliwG` protsessi predmetlik ko`rsetiwdi so`zlik formag`a awdariw menen baylanisli. Ísixoanaliz-bul yad terapiyasi. Ol o`z ishine-oshag`in izlew (onin` eske tu`siriwi), onin` àøûèûwû (mag`liwmatti so`zlik formag`a aylandiriw), qayta bahalaw (ko`rsetpe sistemasin o`zgertiw), jan`a a`hmiyetlilikke muwapiq ówàèûîèàw, umitiw (qoziw oshag`in saplastiriw)äü àèääû.

1. Psixikanin` rawajlaniwi degenimiz ne
2. Joqari nerv xizmeti ha`m psixika
3. Psixikanin` rawajlaniw basqishlarin aytip berin`.
4. Filogenez degenimiz ne
5. Ontogenez degenimiz ne
6. Instinkt degenimiz ne. Onin` fiziologiyaliq tiykari qanday.
7. Haywanlardin` intellektualliq minez-qulqina qisqasha minezleme berin`.
9. Biz neni adam sanasi dep ataymiz, ol haywanlardin` psixikasinan nesi menen ayriqshalanadi.
10. Adam sanasinin` rawajlaniwi nege baylanisli.
11. Sha`rtsiz refleks degenimiz ne.
12. Sha`rtli refleks degenimiz ne.
13. Pavlov neni birinshi signalliq sistema dep atag`an. Bul sistemalardin` ha`r birinin` adam ushin a`hmiyeti qanday.
14. Ekinshi signal sistemasi degenimiz ne. Bul sistemalardin` ha`r birinin` adam ushin a`hmiyeti qanday.
15. Siz baqlag`an haywanlardag`i instinktiv ha`reketlerdi su`wretlep berin`.
16. Adam ha`m haywanlardin` intellektual minez-qulqin arasindag`i ayirmashiliqti misallar menen tu`sindirin`.

17. Sanasizliq adamda qanday jag`daylarda payda boladi.
18. Canasizliqqa misallar keltirin`.
19. Zigmund Freydtin` G`SanasizliqG` psixologiyasi atli miynetinde ne haqqinda aytilg`an

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Tema: Shaxs xizmet ha`m qarim-qatnas protsesi.

Joba:

1. Shaxs tu`sinigi.
2. Xizmet haqqinda tu`sinik ha`m onin` tu`rleri.
3. Qarim-qatnas tu`sinigi ha`m onin` tu`rleri.
4. Toparlar tu`sinigi ha`m olardin` tu`rleri.

T.T: shaxs, shaxstin` rawajlaniwi, shaxstin` qa`liplesiwi, shaxstin` rawajlaniw da`wirleri, individ, individualliq, shaxs teoriyalari, xizmet, xizmettin` tu`rleri, oqiwi, miynet, oyin tu`rleri, qarim-qatnas, qarim –qatnas ta`repleri, kommunikativlik qarim-qatnas, pertseptivlik qarim-qatnas, interaktivlik qarim-qatnas.

**Psixologiyada jeke shaxs haqqinda uliwma tu`sinik.** G`Jeke shaxsG` termininde su`wretlenetug`in shinliq, usi terminin` etimologiyasinin` o`zinde ko`rinedi. G`Jeke shaxsG` so`zi (latin tilinen) a`wel bastan antik teatrd a ha`reket etiwshi adamlardin` belgili bir tipleri menen bekitilgen (G`qizg`anshaqG`, G`qaharman, h.t.bG`) akter maskalarina (niqabina) (G`lichinaG` (perde) so`zin salistirin`) tiyisli bolg`an.

Son` bul so`z akterdin` o`zin ha`m onin` rolin an`lata baslag`an. Rimlilerde persona so`zi sha`rtli tu`rde onin` belgili bir sotsialliq funktsiyasin, rolin (a`ke shaxsi, patsha shaxsi, qazi shaxsi h.t.b) ko`rsetken halda qollanilg`an. Yag`niy aytqanda, jeke shaxstin` da`slepki ma`nisi-adamnin` belgili bir funktsiyasi yamasa sotsialliq roli.

Waqittin` o`tiwi menen jeke shaxs tu`sinigi belgili bir da`rejede sol konkret til ushin spetsifikaliq bolg`an ja`ne de ko`birek ma`nilik a`hmiyet, o`zgeshelik ha`m diapazon ha`rtu`rliligi menen toliqtirilip barilg`an.

İñëôîêîâëýda G`àààìG` òu`ñèîëâëíáí òûñqàðû àìàg`óðëùì òàð ìà`íëääâæ æâêâ àààì áääâí òu`ñèîëê qîëëáíûëääû.

Jeke adamnin` en` a`hmiyetli u`sh minezlemesin atap o`temiz.

- **Birinshiden, jeke adam qa`siyetlerinin` turaqlilig`i.** Jeke adamnin` psixikaliq ha`reketleri qanshama sa`nli, o`zgeriwshen` bolg`ani menen onin` psixikaliq du`zilisi belgili da`rejede turaqli ekenligi attan aniq ko`rinedi, al bul na`rse atap aytqanda usi jeke adamnin` minez-qulqin anaw yamasa minaw jag`dayda aldin boljap ko`riniwge imkaniyat beredi.
- **Ekinshiden, jeke adamnin` birligi.** Jeke adam bir pu`tin na`rseden ibarat boladi, onda ha`rbir qa`siyet basqalari menen tig`iz baylanisqan ha`m sonliqtan da jeke adamnin` ha`rbir qa`siyeti o`z a`hmiyetine, ko`binese jeke adamnin` basqa qa`siyetleri menen o`z-ara baylanisiwina qaray pu`tkilley ha`rqiyl a`hmiyetke iye boladi.

- **U`shinshiden**, jeke adamnin` aktivligi. Aktivlilik do`gereke a`tiraptag`i du`n`yani bilip aliw`a, o`zgertiwge, qayta du`ziwge, o`z-ara basinin` ta`biyatina, o`zinin` psixikaliq du`zilisin (o`zin-o`zi ta`rbiyalawdi) o`zgertiwge bag`darlang`an ko`p tu`rli ha`m ha`r ta`repleme xizmette ko`rinedi.

Jeke adam-og`ada quramali bir pu`tin na`rse boladi. Biraq mine usi quramali bir pu`tin na`rsenin` u`sh tiykarg`i ta`repin yamasa, psixologlardin` aytatug`ini siyaqli, u`sh bo`legin ajiratip shig`ariw`a boladi.

- Bul jeke **adamnin` bag`darlanishlig`i**, onin` do`gerek- a`tiraptag`i du`n`yag`a bolg`an qatnaslarinin` sisteması. Bug`an jeke adamnin` minez-qulqinin` motivleri (jeke adamda anaw yamasa minaw minez-quliqqa, yaki xizmetke qushtarlandiraturug`in sebeplerdi motivler dep ataydi), atap aytqanda onin` talaplari, sezimleri, ma`pleri jatadi.
- Bul jeke **adamnin` mu`mkinshilikgi**, onin` xizmetinin` (atap aytqanda uqibinin`) tabisli bolip shig`iwinin` aldin ala psixologiyaliq sha`rtleri.
- Jeke adamnin` minez-qulqinin` stili, psixologiyaliq o`zgeshelikleri (temperamenti ha`m xarakteri) boladi. Basqasha etip aytqanda, jeke adam qanday ha`reket etetug`ini ha`m ol nege basqasha emes, al usilayinsha ha`reket etetug`ini menen sipatlanadi.

**Jeke shaxstin` en` a`hmiyetli sipatlamalarinin` biri-o`zin, o`z is-ha`reketin bahalaw**, topardag`i o`z ornin ha`m topardin` basqa ag`zalarina o`z qatnasin na`zerde tutatug`in-o`zine baha beriw. Adamnin` jedelligi ha`m o`zin jetilistiriwge umtiliwi usig`an baylanisli. Ol adamnin` o`z-o`zine talabınan ja`miyetlik talapta ko`rinetug`in sirtqi bahanin` a`ste-aqirin interiorizatsiyasi joli menen rawajlanadi.

Qatnasqa talap balalarda basqishpa-basqish rawajlanadi. Da`slep-bul u`lkenler ta`repinen diqqatqa umtiliw, son`olar menen birge islesiwge, keyin ala bala olar menen bir na`rselerdi birgelikte islegisi kelip qalmastan, olardin` hu`rmetin sezgisi keledi, ha`m son` bir birin tu`siniwge za`ru`rlik payda boladi. Balanin` ata-anasi menen qanday qatnas ornatatug`inlig`i, bul qatnasta onin` orni qanday bolatug`inlig`inan onin` o`zine bolg`an qatnasi baylanisli. Ata-analar sebepsiz o`z balasinin` real ha`m oylap tabilg`an jetiskenliklerin maqtanish etiwı balada ko`terin`ki umtiliwshiliq da`rejesinin` qa`liplesiwine alip keledi. Sonin` menen birge ata-ananin` balasinin` mu`mkinshiliklerine isenbewi, balanin` negatizmin bastirip taslaw balada o`z a`zziligın, jetilispegenligın seziwge alip keledi.

O`zine unamli baha beriwdi rawajlandirıw ushin, bala ha`zirgi waqıtta qanday, jaqsi yamasa jaman (bu`gin qazan-tabaq juwdi ma yamasa kesani sindirip qoydi ma) ekenliginen qattiy na`zer muhabbat penen qorshalg`an boliwi kerek. Ba`rha ata-ana muhabbatın seziw balada jeke bahalilig`i sezimin payda etedi, bunda ata-ana onin` konkret bir is-ha`reketlerine haq niyetli bahasin beriwdi toqtatpaydi. Biraq ata-ana xosh ko`rmeytug`in qilig`in balag`a berilgen uliwma baha menen baylanistiriwi kerek emes. Misali, eger bala o`tirik so`ylese oni jazalaw kerek, biraq og`an aldawiqshisan` dep aytiwdin` keregi joq. Ata-analardin` aytqan negativ ga`pi balanin` sanasında bekkemlenedi ha`m o`zine baha beriwdi o`zgerledi.

Kishi mektep jasındag`i balalarda o`zine baha beriw a`tiraptag`ilardin` pikir ha`m bahalarına tiykarlanadi ha`m kritikaliq analizsiz, tayar tu`rinde qabillanadi. Bunday sirtqi ta`sirler o`spirimlik jasına shekem ju`da` a`hmiyetli.

O`zin unamli bahalawshi o`spirimlerden` tayarbiyalang`an shan`araqtug`a avmosferanı u`yrengende, bunda bala menen ata-anasi arasında tig`iz baylanis bar ekenligi aniqlang`an. Ata-analar balalarinin` mashqalalarına teren` qizig`iwshiliq bildirgen, olardin` sheshiwinde qatnasqan ha`m o`z balaların tek g`ana qizig`iwshiliq ha`m bawirmanliqqa emes, al hu`rmetke ilayiqli dep esaplaytug`inlig`in ko`rsetken. Ata-ananin` bunday qatnasi balanı o`zin unamli dep ko`riwge iytermelegen dep shamalaw mu`mkin.

Balalar, a`dette mektepke unamli qatnas penen keledi. Waqıttın o`tiwi menen, uqiylilig`i az yamasa a`zzi tayarlang`an balalarda jaman baha aliw siyaqli ashshi ta`jiriybe toplanadi, sonda motivatsiya o`zgeredi-mektep ha`m oqiwg`a qatnas kerı boladi, unamsizg`a aylanadi, oqiwdag`i o`sip baratirg`an qiyınshiliqlar o`zine beriletug`in bahanı da to`menletedi.

O`zin bahalawdin` to`menlewiniń aldin aliw ushin N.A.Menchinskaya to`men oqiytug`in balalar kishkene balalarg`a oqitiwshiliq qiliwin maqsetke muwapiq dep esaplaydi. Sonda balada bilim aliwdag`i kemshilikleri toliqtiriw niyeti payda boladi, al bul tarawdag`i tabis onin` o`zin bahalawinin` normallasıwına ta`sir etedi. O`zin adekvat bahalawdin` buziliwi mektepke bariwg`a jaqsi tayarliq ko`rgen balalarda da boladi. Ko`rilgen jaqsi tayarliq penen bala kishi klasslarda qiyınalmastan jaqsi bahalarg`a oqiydi. An`sat tabisqa erisiw arqalı ol ba`rha maqtawg`a esitiwge u`yrenip, umtiliwshiliqtin` joqarı da`rejesi ha`m o`zin joqarı bahalaw payda boladi. Joqarı klasslarga o`tken son`, bul oqiwsılar, miynet uqiylarına iye bolmag`anlig`i sebepli o`z joldaslarınan u`stinligın jog`alta baslaydi, ha`m aqibetinde olardin` o`zin bahalawı birden tu`sip ketedi.

O`zin duris bahalawdin` qa`liplesiwinin` maqsetinin` g`a`rezliligine diqqat awdariw kerek. Amerikali psixologlar Rozental` ha`m Yakobson eksperiment qoydi-oqiw jilinin` basında ayirim oqiwsılardan (G`kesh gu`llewshiG`) u`lken tabislardı tek jil aqırına barip ku`tiw mu`mkin dep ustazlardı isendirdi. Haqiyqattan da, G`kesh gu`llewshiG` dep belgilengen oqiwsılar tosattan alg`a shig`ip aldi. Bul eksperimentten keyin o`tkerilgen tekseriwdin` ko`rsetiwinshe, G`kesh gu`llewshiG` oqiwsılar o`z tabisların basqa balalarg`a salıstirg`anda haqiyqattan da jaqsılag`an. Bunday jaqsılawlar bir qansha da`rejege shekem ustazlardin` ku`tiwi menen

belgilendi, olar o'zleri bilmegen halda, G'kesh gu'llewshiG'lerge qatnasta belgili bir ko'rsetpeni a'melge asirgan, buni olar qarim-qatnasta, ju'zinin, dawis toninin, manerasinin ayiriqsha ko'rinislerinde, uliwma oqiwsheg'a unamli qatnasin bildiriwshi barliq na'rsede bildirgen. Misali, eger ustaz oqiwsheginin joqari intellektual potentsialg'a iye ekenligin sezse, onnan juwapti ko'bireke, maqullawshi ju'z benen ku'tedi. Bunday eksperimentlerdi analizlewden ma'lim boliwinsha, eger ustaz oqiwshegi menen qatnasta shidamsizliq etse, biypa'rwa tin'lasa, balada o'zin bahalawdin pa'seyiwine ha'm u'lgeriwinin real to'menlewine alip keledi eken. Balanin o'zine baha beriwinde u'lgeriwsheg'ligi u'lken rol atqaradi. Jaman oqiytug'in balalarda klassaslari menen qatnasinin buziliwi ha'm minez-qulqinin deformatsiyasi baqlanadi. Olardin ayirimlari, o'zlerine biypa'rwalig'ni sezse de bar ku'shi menen balalarg'a umtiladi, olardin diqqatin o'zine qaratqisi keledi. Biraq to'men oqiytug'in balalardin ko'psheg'ligi passiv pozitsiyani iyeleydi, jalg'izliq sezedi. Bunday balalar indemes, konfliktli bolip, mektepten tisqaridan qatnas izleydi.

O'spirimnin tek bir ha'reketine berilgen ha'tteki en jaman bahada onin zeynine onshelli awir tiymeydi, o'ytkeni onin o'z bahalawina qatnasi joq. Bul onin jeke shaxsinin kemsitiliwi sipatinda qabillanbaydi. Biraq oni uliwma bahalawda ha'tteki jen'il kritikanin o'zi balani awir jaraqatlaydi, o'ytkeni bul unamsiz qatnas sipatinda qabillanadi.

Umtiliwsheg'liq da'rejesi ne ushin adam tabistan son quwanbaytug'inlig'i ha'm sa'tsizliklerden son qapa bolmaytug'inlig'in tu'siniw mu'mkinshilig'in beredi. Bunday tan qalarliq reaksiya usi waqitta bar bolgan umtiliwsheg'liq da'rejesi menen tu'sindiriledi. Eger u'lken tabislar'ga niyiet etilgen bolsa quwaniwdin keregi joq, al eger tabis ku'tilmegen bolsa onda qapa boliwg'a da sebep joq.

Umtiliwsheg'liq da'rejesi adamnin o'z uqiqlarina baylanisli ha'm belgili bir reputatsiyani jen'ip aliwg'a, o'zi ushin a'hmiyetli bolgan adamlar toparinda hu'rmetke erisiwge umtiliwda ko'rinedi. Bug'an ya ja'miyet ushin paydali ha'reketler-do'retiwsheg'lik ha'm miynette ayiriqsha jetiskenlikler-yamasa bul tarawda hesh qanday ku'sh jumsamastan-kiyiniw, shash tu'rmege, minez-qulqil stilindegi ekstravagantliq penen erisiw mu'mkin.

O'zin hu'rmetlew da'rejesi tabis ha'm umtiliwsheg'liq da'rejesinin o'z-ara qatnasina baylanisli. Umtiliwsheg'liq qanshelli joqari bolsa, adam o'zin qanaatlantug'an seziwi ushin tabislar da sonshelli joqari boliwi kerek. A'dette, o'zin pa's ha'm adekvat bahalawshi adamlarda o'z is-ha'reketleri na'tiyjelerinen uzaq waqit qanaatlanbaw, onin na'tiyjelilig'in pa'seytedi.

Umtiliwsheg'liqtin joqari biraq ju'da ba'lent bolmag'an da'rejesi adamnin minez-qulqina unamli ta'sir etedi. O'ytkeni ol uzaq waqit dawam etiwshi sa'tsizlik ha'm o'zin ta'n aliwdin bolmawini qarsi tura alatug'in o'z mu'mkinshiliklerine teren isenim, o'zine isenimdi beredi. (Bunnan keyin G'o'zin hu'rmetlewG' ha'm G'o'zin bahalawG' terminleri sinonim sipatinda qollaniladi).

Xizmet haqqinda tu'sinik. O'tken bapta insan o'z talaplarin qanaatlanaw maqsetinde jedellik ko'rsetedi dep aytqan edik. Biraq bul qanaatlanaw barliq waqittada tek o'zlerinin organikaliq talaplarinin tikkeley ta'siri astinda ha'reket etiwshi haywanlardag'i siyaqli, tikkeley xarakterge iye emes. Insanda bolsa, ha'tteki awqatqa bolgan talap siyaqli ta'biy talap ta adamzat ta'repinen ta'rbiyalap shig'alg'an, ja'miyetlik ta'jiriybe ta'sirinde a'melge asiriladi.

G'Ashliq bul ashliq, biraq pishken go'shti pishaq ha'm vilka menen jew, shiyki go'shti qol, tirnaq ha'm tis ja'rdeminde jewdegi ashliqtan pariqladiG'.

Egerde adam tek uyiqlap qalg'an bolmasa, onin normal tu'rdegi jag'dayi- bul aktiv tu'rdegi, onin normal tu'rdegi jag'dayi- bul aktiv tu'rdegi, jigerlilik jag'dayi boladi. Adam tiri eken, ol mudami ha'reket etedi, bir na'rse isleydi, bir na'rse menen shug'illanadi, oynaydi, miynet etedi, oqiydi, sport penen shug'illanadi, adamlar menen qatnas jasaydi h.t.b. Qullasi, ol aktivlilik sirtqi (is-ha'reket operatsiyalari, bulshiq etlerdin ku'sh saliwi yamasa) ishki aktivlilik (bul psixikaliq aktivlilik bolip ol qilt etpey jatqan adamdi oylantug'anda, kitap oqig'anda bir na'rseni yadina tu'sirgende h.t.b. baqlanadi) ko'rsetedi. Biraq sirtqi ha'm ishki aktivlilikke tek sha'rtli tu'rde g'ana ayrip taniwg'a boladi. Pikirdin jumisi ha'tte adam ko'zge ko'rinerlik aktivlilik jasalmag'an jag'dayda da so'ylewdi ta'miynleytug'in mikroha'reketler (olardi esapqa aliwg'a boladi) menen baylanisli boladi, o'ytkeni, normal tu'rdegi egerde adamnin oylaw so'ylew formasinda boladi. Sonliqtanda adamnin ha'rqanday xizmeti ba'rqulla sirtqi ha'reket, bulshiq etlerdin ha'reketi menen baylanisli boladi.

Xizmet- bul adamnin za'ru'rliliklerin ha'm ma'plerin qanaatlandiriw menen baylanisli bolgan o'z aldina sanali tu'rde qoygan maqsetlerine erisiwge, og'an ja'miyet ha'm ma'mleket ta'repinen qoyilatug'in talaplardi orinlawg'a bag'darlang'an aktivligi boladi.

Haywanlar a'melge asirip atirgan ha'reketlerge bul termindi qollanip bolmaydi. Adamnin is-ha'reketinin haywanlardin is-ha'rektinen o'zgesheg'ligi sonnan ibarat, haywanlar ta'biyatqa maslasadi, al adam bolsa o'zinin is-ha'reketi protsessinde o'z talaplarin qanaatlandiriw ushin qorshag'an ortalig'ni o'zgartip jiberedi.

Adam is-ha'reketinin na'tiyjesi qanday da bir ja'miyetlik yamasa sanali xarakterge iye belgili o'nim boladi. Adam o'zi islegeninin ko'psheg'lik bo'legen o'zi ushin emes, ja'miyet ushin isleydi.

Xizmitsiz adamnin` turmisi mu`mkın bolmay qaladi. Xizmet protsesinde adam do`gerek a`tiraptag`i du`n`yani bilip aladi. Xizmet adam turmisinin` materialliq sharayatlarin do`retdi. Xizmet protsesinde ruxiy o`nimler: ilim, a`debiyat, muzika. Adamnin` xizmeti onin` o`zin jigerliligın, xarakterin uqiqlarin qa`liplestiredi ha`m o`zgertedi. Adamnin` xizmeti haywanatlardin` qilig`i ha`tte anag`urim quramali bolsa da olardin` qilig`ina printsipial` tu`rde ayirilip turadi.

- Birinshiden, adamnin` xizmeti sanali xarakterge iye boladi, adam og`an erisiwdin` maqseti ha`m usillarin an`g`iradi, na`tiyjesin aldin ala boljay bileli.
- Ekinshiden adamnin` xizmeti miynet quralların sog`iw, jumsaw ha`m saqlaw menen baylanisli boladi.
- U`shinshiden, adamnin` xizmeti ja`msiyetlilik xarakterge iye boladi, ol kollektivtin` o`zinde ha`m kollektiv ushin a`melge asiriladi.

Adam xizmetinin` za`ru`rli sha`rtleri- bul psixikaliq protsessler boladi. Olar, bir jag`inan adamnin` ha`rqanday xizmetinin` buljimaytug`in minezlemesi boladi, bala oynap, mektep oqiwshisi oqip, adam miynet etip atirsa da- xizmettin` barliq tu`ri barqulla diqqat, zeyin, ilgirlik, yad, oylaw, qiyal etiw menen ajiralmas baylanisli boladi, al olarsiz adamnin` heshqanday xizmeti a`melge asiwi mu`mkın emes. Ekinshi jag`inan psixikaliq protsessler xizmette ju`zege keledi, qa`liplesele ha`m ta`rtipke salinadi. Psixikaliq protsesslerdin` ha`m adam xizmetinin` arasindag`i o`z-ara baylanis usilayınsha a`melge asiriladi.

**Xizmettin` stukturasi.** A`dette xizmetti onin` stukturasi (sostavi) ko`z-qarasında alip qaraydi. Ba`rinen de burin xizmettin` maqsetlerin ha`m sebeplerin ayirip shig`aradi.

Adamnin` ha`rqanday xizmeti ol o`z aldına qoyatug`in maqsetleri, waziypalari menen belgilenedi. Maqset joq jerde xizmet te bolmaydi. Xizmet adamdi anaw yamasa minaw maqsetti o`z aldına qoyiwg`a ja`ne og`an erisiw ushin xizmetti sho`lkemlestiriwge iyermelegen belgili bir motivlerden, sebeplerden kelip shig`adi.

*Ma`qset degenimiz- bul adam sonin` ushin ha`reket etetug`in na`rse boladi: motiv degenimiz- bul adam ne sebepten xizmet etip atirg`anlig`i boladi.* Mine usi ko`z-qarasın izdi med. intitutag`i oqiwin`izg`a alip qaran`iz. Sizin` maqsetin`iz qanday, bul oni tabisli tu`rde tamamlaw ha`m shipakerlik ka`sipti iyelip aliw. Al siz ne sebepten oqiy basladin`iz, ne sebepten med. instituti tamamlawdi o`z aldın izg`a maqset etip qoydin`iz. Da`rhal sizin` yadin`izg`a sizdi usi sheshimge iyermelegen motivler tu`sedı.

A`dette adamnin` xizmeti tek g`ana qanday da bir motiv ha`m bir g`ana maqset penen emes, al en` jaqın ja`ne barg`an sayın uliwmasip ha`m uzaqlasa beretug`in maqsetler menen motivlerdin` pu`tin bir sistemasi menen belgilenedi. Ma`selen siz mine usi sabaqliqtı u`yrenip otirsiz. En` jaqın maqset- usi baptin` mazmunin o`zdllestiri aliw boladi. Al onin` izin ala anag`urim alis maqset- psixologiyani jaqsi bilip aliw turadi. Adamnin` tek g`ana en` jaqın perspektivalardi emes, al alislarin da ko`re biliwi a`hmiyetli boladi- bul na`rse og`an qiyinshiliqlarg`a qarsi gu`res ju`rgiziwde, ha`m tosqinliqlardi jen`ip shig`iwdi ku`sh bag`ishlaydi, al araliq na`tiyje erisiw adamdi alg`an bag`ittan qaytarmaydi.

Xizmetti motivatsiya da`rejesine qaray da motivler ja`miyetlik yamasa attan aniq tar jeke xarakterge iye boliwına qaray da bahalanadi. Jaqsi ta`rbiya ko`rgen adamda ja`miyetlik motivler jeke ma`nige iye boladi, onin` o`zınin` de jeke isi bolip qaladi.

Ku`shli sezimlerdin`, ko`binele ku`shli ta`siyir jasaytug`in qozdiriwshilardin` usınday jete an`g`arilmag`anlig`i, tu`sinilmegen ha`reketlerdi *impul`siv* ha`reketler dep ataydi.

Ha`reketlerdi praktikaliq ha`m aqıl ha`reketleri dep ayiradi. Olar o`z-ara tig`iz baylanisqan boladi. Praktikaliq ha`reketler (zatları manipulyatsiyalaw, konstruktivlik ha`reketler, mektep qasında islenetug`in ha`reketler) bilip aliw xizmetinde (zeyin ilgirlikte ha`m oylawda) u`lken a`hmiyetke ten`.

Adamnin` ha`reketleri *so`ylew xizmetinen ajiralmag`an* halda boladi. So`ylew xizmeti, so`z (sonin` ishinde ishki so`ylew ishten aytıwda) adamnin` minez-qulqın ha`m xizmetin ta`rtipke saladı, og`an o`z ha`reketlerin an`g`ariwda, ha`reketin` waziypaların so`z benen bildiriwde ha`m onin` planin belgilewde, ha`reketin` xarakterin o`zgertiwde, jol qoyilg`an qa`telerdi du`zetiwde ja`rdem beredi.

Ha`rqanday xizmet mina to`mendegi komponentlerdi (sostav bo`leklerdi, zvenolardi, basqishlardı) ajiratıp shig`ariwg`a boladi: *ma`qsetti alg`a qoyiw* (konkret waziypanı aniq tu`sinip aliw) basqishi, *jumisti planslatiriw basqishi*: ha`reket jasawdin` en` aqılga ug`ras usilin tan`lap aliw, egerde za`ru`r bolip qalg`an jag`dayda ag`ımdag`i qadag`alaw ha`m xizmetti qayta quriw menen bir waqıtta ju`rgiziletug`in *xizmetti orinlaw, a`melge asiriw basqishi*: bunnan son` egerde olar bar bolsa na`tiyjelerdi tekseriw, qa`telerdi du`zetiw, aling`an na`tiyjelerdi planlastirilg`an na`tiyjeler menen *salistiriw, jumistin` juwmag`in shig`ariw ha`m oni bahalaw ju`rgiziledi*.

Xizmettin` tu`rleri. Adamlardin` xizmeti ko`p tu`rli boladi, biraq sonda da oni negizgi u`sh tu`rli: oqiw, miynet ha`m oyın tu`rlerine bo`liwge boladi. Geyde xizmettin` o`zine ta`n tu`ri retinde sport xizmetin, sonday-aq o`z-ara qatnasti ayirip shig`aradi.

Xizmettin` negigi tu`ri retindegi miynetin` son`g`i na`tiyjesi ja`miyetlik paydali o`nimdi do`retiw boladi.

Joqari ja`miyetlik qunliliqtı ja`n`a, original tu`rdegi o`nimdi beriwshi texnikaliq oylap tabiwshiliq ko`rkem muzikaliq, a`debiy shig`armanı do`retiw, h.t. b xizmet tvorchestvolıq xizmet dep te ataladi. A`lbette,

tvorchestvoliq xizmet uqiqlardin, og`ada tiyanaqli, teren` bilimlardin, iske qushtarliq penen qizig`iwshiliqtin` bar boliwin talap etedi. Bunnan tisqari tvorchestvoliq xizmet rawajlang`an qiyal etiwdi talap etedi.

**Ta`lim aliw-** bul ken` tu`rde bilimli boliw ha`m bunnan bilayg`i miynet xizmeti ushin za`ru`rli bilimlerdi, uqiqlardi ha`m ko`nligiwerdi iyelep aliwg`a bag`darlang`an xizmet boladi.

Ta`lim aliw, birinshiden, rawajlandirg`ish boladi. Na`tiyjede mektep oqiwhshisi tek bilimlerge ha`m uqiqlarg`a g`ana iye bolip qalmastan, onda aktiv tu`rdegi, o`z betinshe tvorchestvoliq oylaw rawajlanadi, oy-o`risi ken`eyedi, baqlawshilig`i qa`liplesedi, yadi ha`m diqqati jet`ilisip taradi.

Ekinshiden, ta`lim aliw ta`rbiyalawshiliq xarakterine iye boladi, ta`lim aliw protsesinde jeke adam qa`liplesedi, bir maqsetke bag`darlaniwshiliq, qatan`liq, o`z-ara ja`rdem beriw siyaqli bahali qa`siyetler ju`zege keledi.

Miynet xizmeti. Mekteptegi miynet ta`limi balani miynet etiwge psixologiyaliq jaqtan tayarlaydi. Ol miynetin` adam turmisindag`i a`hmiyetin tu`sinip, miynet quwanishin bilip aladi, onda miynet etiw tilegi ha`m uqibi, hu`rmet etiwge ta`rbiyalaydi.

Balalar oyini. Balalar turmisinda ayiriqsha u`lken a`hmiyetke iye boladi. Oyin- ta`rbiyalaw qurali. Oyin kollektivti do`retdi. Oyindag`i uliwma qisinispalar, tinishsizlaniwlar balalardi biriktiredi. Oinda joldasliq sezimi, biri-birin o`z-ara quwatlaw ta`rbiyalanadi.

Xizmettin` tu`rlerin analiz jasawdi juwmaqlay otirip, adam xizmetinin` barliq tu`rleri anaw yamasa minaw da`rejede so`ylew menen baylanisli ekenin atap ko`rsetiw lazim. Birinshiden xizmetti sanali tu`rde ta`rtipke saliw ha`m basqariw, oylaw, demek, so`ylew xizmeti arqali a`melge asiriladi (basqasha etip aytqanda bul jerde xizmet ekinshi bir signal arqali ta`rtipke salinadi). Ekinshiden, adamnin` xizmeti, qa`de bolg`aninday-aq, kollektivlik xarakterge iye boladi ha`m so`z (til) adamlardin` o`z-ara qatnasinin`, baylanisinin` (kommunikatsiyasinin`) qurali bolip xizmet etedi.

**Psixologiyada qatnas tu`sinigi.** Adamlar arasindag`i qarim-qatnas ha`m onin` nizamliqlari adamlar turmis ta`rzinin` barliq tarawlarinda basqa adamlar menen bolatug`in o`z-ara qatnasiqlardin` en` a`hmiyetli sha`rtlerinen biri bolip esaplanadi. Adamnin` aqili, erki, sezim ma`deniyati, ta`rbiya ko`rgenligi, iybeliligi ha`m sol siyaqli barliq qa`siyetler qarim-qatnas arqali qa`liplesken. Sonin` menen birge uyqizizliq, bas awiriw, nevrozlar, insul`tlar, infarktlr ha`m basqa da tu`rli kesellikler, sonday aq ishimlikke, narkotik zatlarg`a o`sh boliw, ha`tteki o`z janina qast qiliw, bulardin` barlig`i sol qarim-qatnas na`tiyjesi esaplanadi. A`psanalarda aytiliwinsha, dana Ezop o`zinin` xojeyininin` «Mag`an birinshi, du`nyadag`i en` mazali tag`amdi keltir ha`m onnan son` en` biymaza, jag`imsiz tag`amdi keltir», -dep buyirg`aninda, ol ekewinede qaynatilg`an tildi a`kelgen eken. Demek, til, qarim-qatnas, so`ylesiw insan o`mirinde onnan qanday paydalaniw, oni qanday isletiw, qanday sho`lkemlestiriwine qarap, onin` ushin en` a`ziz, en` qa`dirli boliwi yamasa kerisinshe en` qorqinshli, qayg`ili boliwi da mu`mkin.

Insaniyat rawajlaniwinin` ha`zirgi basqishinda adamlardin` ku`ndelikli qarim-qatnasinin` tezlesiw, xaliq tig`izlig`inin` artip bariwi, adamlardin` turmis jag`dayinin` tez pa`t penen o`zgeriwi, olardin` ku`sheyip bariwi siyaqli jag`daylar bu`gingi ku`nde qarim-qatnas ma`deniyatinin` joqari da`rejede boliwin talap etedi.

**Qarim-qatnas ma`deniyati.** Qarim-qatnas ma`deniyatina birinshiden, o`zin-o`zi biliw ha`m basqa adamlardi tu`sine aliw qa`biliyeti, yag`niy olardin` psixologiyaliq qa`siyetlerin duris bahalay aliw, ekinshiden, olardin` minez-qulqina ha`m jag`daylarina say munasebette boliw, u`shinshiden ha`r bir adamg`a onin` individual qa`siyetlerine en` maqul keletug`in qarim-qatnas tu`ri, usili ha`m stillerin tan`lap biliw kiredi. Qarim-qatnas ma`deniyatin rawajlandiriw ushin adamg`a balaliqtan baslap basqa adamlarg`a hu`rmet ha`m shin kewlden mu`na`sebette boliw, olardin` da`rtine sherik boliw, g`amxorliq qiliw qa`biliyetlerin qa`liplestirip bariw kerek boladi. Qarim -qatnas en` birinshi adamnin` adam ta`repinen qabil etiliwinen baslanadi, onda da`slepki o`zara bahalaw a`melge asiriladi, da`slepki sezimler, intellektual mu`na`sebetler payda boladi ha`m bunnan son` tiyisli qarim -qatnas tu`ri a`melge asiriladi.

Psixologiyada belgilengen, qatnas quramali ha`m ha`r ta`repleme protsessti quraydi, ol bilimlendiriw, bunda ayirim ta`replerdi ayirip ko`rsetiw, yag`niy onin` du`zilisin su`wretlew mu`mkin. Qatnas du`zilisi minezlemesinde u`sh bir-biri menen baylanisli ta`replerdi atap ko`rsetedi.

- **kommunikativ.**
- **interaktiv**
- **pertsitiv.**

Qatnastin` bul ta`repleri funktsiya sipatinda belgilenedi, bunda qatnas adamlardin` birgeliktegi turmisinda a`melge asiriladi.

Qatnastin` **kommunikativ ta`repi**, yamasa kommunikatsiya, so`ylesiwshi individler arasindag`i informatsiya bo`lisiwden ibarat. **Interaktiv ta`repi** so`ylesiwshi individler arasindag`i qatnasti, yag`niy tek g`ana bilim, ideyalar emes, al ha`reketler menen almasiwdi sho`lkemlestiriwden ibarat. Qatnastin` **pertsitiv ta`repi** partnerlardin` so`ylesiwi boyinsha ha`m usi tiykarda bir-birin tu`siniwdi ornatiwda bir-birin qabillaw protsessin an`latadi.

Real shinliqta bul ta'replerdin` ha'r biri basqalardan bo'lek o'mir su'rmeydi ha'm tek g'ana tallawda olardi ayiriw mu'mkin. Qatnastin` atap o'tilgen barliq ta'repleri kishi toparlarda so'ylesiwdi sho'lkemlestiriw jag'daylarinda, yag'niy adamlar arasinda tikkeley baylanis jag'dayinda ko'rinedi ha'm ayiriladi.

Psixologiyada qarim-qatnastin` uliwma belgilengen aniqlamasi joq. A'dette, qatnastin` tiykarg'i ta'replerine (funktsiyalarina) ko'rsetiwshi su'wretlewshi aniqlama qollaniladi. **Qatnas-** bul G'bir waqittin` o'zinde individlerdin` ha'm birge ha'reket etiw ha'm informatsiyaliq protsess, ha'm adamlardin` bir-bri menen qatnas, ha'm olardin` bir-birine ta'sir etiw, ha'm bir-birin tu'siniw ha'm birge bastan keshiriw protsessi sipatinda shig'iw mu'mkin bolg'an ko'p qirli ha'm quramali protsessG`.

Kommunikatsiya ha'qqinda aytqanda, bul so'zdin` tar ma'nisinde, bunda adamlar birgeliktegi is-ha'reketlerinde bir-biri menen ha'r qiyli tu'sinikler, ideyalar, qizig'iwshiliqlar, keypiyatlar, sezimlar menen bo'lisedi. Biraq qatnas ya xabar beriw, ya mag'liwmat almasiwg'a ten` bola almaydi. Qatnas protsessinde mag'liwmat tek g'ana jetkerilip qalmastan, qaliplesedi, aniqlanadi, rawajlanadi. Sonliqtan-da, kommunikativ xabar-bul barliq waqitta sa'wbetlesip atirg'an adamlar ushin uliwma bolg'an ha'm olardin` uliwmalig'in payda etetug'in jan'a mag'liwmat islep shig'iw protsessi.

Qatnastin` da'slepki sha'rti birinshi gezekte individtin` boliwi fakti, ol o'zinin` arasinda qanday-da bir kontakt du'ziwge shamasi keledi.

Qatnas psixologiyasin izertlewdi belgilengen qatnas elementlerin u'yreniw arqali usinilg'an modelge bag'darlanip o'tkeriw mu'mkin. Bul pozitsiyadan yuridikaliq qatnas ta analizleniw mu'mkin. Yuridikaliq qatnastin` na'tiyjeliligi kommunikator, yag'niy yurist o'zgesheligisiz, onin` abiroyi, kompetentligi, qatnasti quriw usilisiz tu'sinip bolmaydi. Ekinshi ta'repten, auditoriyanin`-jasi, sotsialliq-psixologiyaliq, jeke-psixologiyaliq o'zgesheligi, a'sirese a'hmiyetli. Qatnas mazmuni (mag'liwmat, tekst h.t.b.) eki polyusti biriktiriwshi esaplanadi. O'z gezeginde, belgilengen elementlerdin` ha'r birin bahalaw ushin o'z kriteriya ha'm ko'rsetkishlerin usiniw mu'mkin.

Qa'legen mag'liwmatti belgiler (znak) sistemasi arqali jetkeriw mu'mkin. Psixologiyada **verbal kommunikatsiya** (belgi sistemasi sipatinda so'z qollaniladi) ha'm **ha'r qiyli so'zlik bolmag'an belgiler sistemasin qollaniwshi verbal emes kommunikatsiya** belgilenedi.

So'ylesiw- kommunikatsiyanin` en` universal qurali esaplanadi. So'ylesiw-bul adamnin` basqa adam menen ta'biyiy til arqali qatnas jasaw protsessi.

Til ja'miyetlik-tariyxiy ha'm sotsialliq. Ha'r qiyli ja'miyetlik jag'daylar, ha'r qiyli rawajlaniw jollari ha'r qiyli leksika, ha'r qiyli til du'zilisip payda etedi. Sonliqtan da qarim-qatnas na'tiyjeliligi uliwmalastiriwlar ushin uliwma tildi shamalaydi. Bilimlendiriw, uliwma ma'deniyat ha'm so'ylesw ma'deniyati siyaqli faktorlar da a'hmiyetli.

Psixologiyada ha'm **psixolingvistikada** so'ylesiwdi basqalarg'a arnalg'an sirtqi, ha'm o'zi ushin arnalg'a ishkige bo'ledi. O'z gezeginde, sirtqi so'ylesiw awizsha ha'm jazba boliwi mu'mkin. *Awizsha so'ylesiw monologiyaliq ha'm dialogiyaliq* bolip bo'linedi. *Monologiyaliq so'ylesiw* gu'walardin` ko'rsetpesi, operativ doklad h.t.b formasinda boladi. Atap o'tilgen tu'rlerdin` ha'r biri o'zinin` sotsialliq-pixologiyaliq o'zgesheligine iye.

Qatnastin` a'hmiyetli usili *dialog*, yag'niy sa'wbetles ta'repinen qollap-quwatlanip otirg'an, birgelikte talqilanip atirg'an ha'm qanday da bir ma'seleni sheshiwge qaratilg'an so'ylesiw esaplanadi. Dialogtin` toliqlig'i, ken`ligi ha'm bo'lekleniw ha'r qiyli boliwi mu'mkin. So'ylesiwde adamlar bir birin G'yarim so'zdenG` tu'sinetug'in da'rejede qisqa boliwi mu'mkin. Bul olardin` ne haqqinda ga'p ketip atirg'anlig'in qanshelli jaqsi tu'siniwde, sa'wbetleslerdin` qanshelli jaqin, bir-birin tu'siniwge bolg'an umtiliwshilig'i qanshelli ku'shli ekenligine baylanisli. Misali, sa'wbetlesler arasinda ishki kontaktin` bolmawi, sa'wbet predmetine qatnastin` ha'r qiyililig'i, so'ylesiwdin` shin ma'nisin tu'siniwde qiyinshiliq payda etip, so'zdin` toliq ha'm ken` du'ziliwin talap etedi.

Qatnas protsessinde jiwi dialogtin` fakticheskiy, informatsiyaliq, diskussiyaliq ha'm ishki sirin aytiw tipi ushirasadi.

Fakticheskiy dialog-bul tek g'ana dialogti, sa'wbetti uslap turiw ushin so'zlik viskazivanieler menen almasiw. Ayirim ma'deniyatlarda faticheskiy qarim-qatnas ritual xarakterine iye, o'ytkeni individke o'z qa'wimleslerine baylanislilik sezimin payda etedi. **Informatsiyaliq dialog**-bul ha'r qiyli qa'siyettegi mag'liwmatlar menen bo'lisiw. Jiwi yurisprudentsiyada orin aladi (mag'liwmat, shig'iw ha'm keyingi talqilaw formasinda).

**Dialogtin` diskussiyaliq** tipi anaw yamasa minaw fakt, waqiya h.t.b tu'sinik beriw ayirmashiliqlari payda bolg'anda ha'r qiyli ko'z-qaraslar soqlig'isiwinda ju'zege keledi. Diskutantlar ayiriqsha usil menen bir-birine ta'sir etedi. Minez-quliqtin` belgili bir o'zgerisine erisiwge urinadi.

Ishki sirin aytiw dialogi-en` isenimli qatnas-adam o'zinin` teren` sezimleri ha'm bastan keshiriwleri menen bo'lisiwda qa'legende payda boladi. Bul intim qatnas bolip, individtin` bir birin qabillawi, o'mirdin` bahaliliqlari ha'm uliwma ma'nisin bo'lisiwge tiykarlang'an.

Verbal so'ylesiw universal esaplang'an menen, ol qatnastin` so'zsiz, yamasa verbal emes qurallari menen toliqtiriladi. Psixologiyada verbal emes qarim-qatnastin` to'rt tu'rin ayiradi- **kinesika**, **paralingvistika**, **proksemiku**, **vizual qatnas**. Qatnastin` ha'r bir formasi o'z belgilik sistemasin qollanadi.

Kinesika- jest, mimika, pantomimikani o'z ishine alatug'in qatnas qurali sistemasi. Kinestik sistema denenin ha'r qiyli bo'limlarining (qol-jestikulyatsiya, bet-mimika, poza-pantomimika) uliwma motorikasining aniq qabillaniwshi qasietleri sipatinda turadi. Denenin ha'r qiyli bo'limlarining uliwma motorikasi adamning emotsional reaksiyasini ko'rsatedi. Kommunikatsiya jag'dayina optiko-kinetikaliq sistemaning qosiliwi qatnasqa nyuans beredi. Bul nyuanslar ha'r qiyli millet ma'deniyatlarida sol bir jestti qollaniw ha'r qiyli ma'nini bildiriwi mumkin. Misal basti iyzew rus ha'm bolgarlarda bir-birine qarama-qarsi ma'nini bildiredi, ruslarda awa, bolgarlarda yaq degeni. A'tirapta ju'z berip atirg'anlardur tu'siniw ushin ko'rkem ha'reketler ayirim tekstlerge biliw kerek bolgan o'z aldina G'teksttin jasirin ma'nisinG' usinadi. Ha'reket tili sirtqi ha'rekette ishki mazmundi ashadi. G'Bul til-dep jazgan edi L.Rubinshteyn-so'ylesiwidin na'zik quralina iye. Bizin ko'pshilik ha'reketlerimiz-bul tutas bir metaforalar. Adam basqalardan joqariraq boliw ushin ko'kiregin kerise, yamasa bas adamlar aldinda basin iyse ol o'z personasi menen awispali ma'ni beretug'in obrazdi su'wretleydi G'.

Belgilerdin **paralingvistikaliq ha'm ekstralingvistikaliq** sistemasi sonday aq verbal kommunikatsiyaga G'qosimshaG'ni ko'rsatedi. Paralingvistikaliq sistema-bul vokalizatsiya, yag'niy dawis sapasi, onin diapazoni, toni sistemasi. Ekstralingvistikaliq sistema-so'ylesiwge pauza, basqa da qosindilar, misali jo'teliw, jilaw, ku'liw, so'ylesiwidin o'zinin tempin kiritiw.

Proksemika-qarim-qatnastin ken'islik ha'm waqitliq sho'lkemlesiwi normalari menen shug'illaniwshi psixologiyaning ayiriqsha tarawi. Protsessti sho'lkemlestiriwdin ken'islik ha'm waqti ayiriqsha belgilik sistemasi sipatinda shig'adi, ma'nilik nagruzkaga iye, kommunikativ jag'day komponenti esaplanadi. Solay etip, partnerlardin bir-birine ju'zlesip jaylasiwi kontaktin payda boliwina ta'sir etedi, so'ylewshige diqqatti bildiredi, arqadan baqiriw keritapti ma'nige iye boliwi mumkin. Qatnasti sho'lkemlestiriwdin ayirim ken'islik formalarining sa'wbettegi eki adam ushin da, massaliq auditoriyada da u'stinligi eksperimental dalillengen.

Bul tarawdag'i bir qatar izertlewler kommunikativ jag'daylardin ken'islik ha'm waqitliq konstantinin o'zine ta'n toplanin u'yreniw menen baylanisli. Bul bo'leklengen toplanlar G'xronotipG' dep atalg'an. Misali, G'vagon jolawshisiG' dep atalatug'in xronotip su'wretlengen. Qatnas jag'dayi o'zgesheligi bunda ayirim waqitlari ku'tilmegen ta'sir etiw na'tijelerin payda etedi-misali, eger bul G'vagondagi jolawshiG' bolsa barliq waqitta da tu'sindirip bolmaytug'in birinshi ushirasqan adamin a'ashilisiw.

Vizual qatnas-bul da slepki u'yreniw, intim qatnas penen baylanistirgan ko'z benen kontakt. Biraq ha'zirgi waqitta bunday izertlewler spektri biraz ken'irek-ko'z ha'reketi menen ko'rsatiletug'in belgiler. Qatnas jag'daydin ken'irek diapazonina kiritiledi. Bunday qatnas yuristlerdi jumisqa aliwda a'hmiyetli ma'niske iye bolip, bunday talqilawlar seminar sabaqlarinda talqilanadi.

Qatnas o'z-ara baylanis sipatinda Qatnastin interaktiv ta'repi adamlardin birgelikte jumislardi sho'lkemlestiriwinde ko'rinedi. Bul is-ha'reket boyinsha bilim ha'm ideyalar menen bo'lisiw erisilgen o'z-ara tu'siniw birgeliktegi is-ha'reket.

Bul is-ha'rekette bir waqitdin o'zinde ko'plegen adamlardin qatnasiwi, ha'r kim og'an o'z u'lesin qosiwi kerek ekenligin bildiredi. Bul o'z ara baylanis birgeliktegi is-ha'reketi sho'lkemlestiriw sipatinda o'zinshe tu'siniw mumkinshiligin beredi.

Psixologiyada barliq mumkin bolgan tu'rler eki qarama-qarsi tu'rlerge bo'linedi- **kooperatsiya** (birgelikte islew) ha'm **konkurentsia** (konflikt). Kooperatsiya birgeliktegi is-ha'reket, toparliq maqsetke erisiwdi sho'lkemlestiriwge mumkinshilik beretug'in birgeliktegi ha'reket. **Konflikt**-bul birge ha'reket etiw sub'ektlarining bir-birine qarama-qarsi bag'darlang'an maqsetler, qizig'iwshiliqlar, pozitsiyalar, ko'z-qaraslardin soqlig'isiwi. Da'stu'riy tu'rde konflikt o'z ara baylanisining negativ tipi sipatinda qaraladi. Ha'zirgi waqitta psixologiyada konfliktin pozitiv ta'replerin aniqlawshi ko'plegen izerlewler o'tkerilgen. Olardin uliwma lozungi G'Konflikt-bunday a'jayip mumkinshilikG'.

Toparlar tu'sinigi ha'm olardin tu'rleri. Pedagog o'z jumisi dawaminda tek g'ana ha'r bir oqiwshe menen bo'lek-bo'lek jumis alip barmastan, sonday-aq o'z quramina oqiwshe lardi birlestirgen, tu'rli-tu'rli toparlar - klass kollektivi, oqiwshe lalar islep shig'ariw brigadasi, shan'araq ha'm ayirim jag'daylarda o'spirimdi o'z ta'sirine tartqan ko'she biyzarilari yamasa klasstin o'zinde qandayda bir jetekshi do'gereginde birlesken balalar todasi menen oqitiwshi toparlar ha'm kollektivlaridin tiykarg'i sotsial-psixologiyaliq nizamliqlarin biliwi sha'rt.

Topar- bul ma'lim belgige, ma'selen, klassliq birdeylilke, birgelikte xizmet ko'rsatiwdin mumkinligine ha'm sol siyaqlilar tiykarinda jirtilip turatug'in insanlar birligi esaplanadi.

Toparlardin tu'rleride sog'an say ta'rizde bolip, kishi ha'm u'lken toparlarga bo'linedi - o'z na'wbetinde olar da real, sha'rtli formal (ra'smiy) ha'mde formal emes (na'ra'smiy) toparlarga, rawajlaniw da'rejesi ha'r tu'rli bolgan, yag'niy rawajlang'an ha'mde jeterli da'rejede rawajlanbag'an yamasa kem rawajlang'an toparlarga (birlespelerge, aralas toparlarga) bo'linedi.

U'lken toparlar uliwma ma'kan ha'm zamanda o'mir su'rip atirgan bir qansha adamlardi o'z ishine alatug'in sotsial uliwmaligti payda etetug'in toparlar tu'rinde boliwi mumkin. Bul tu'rdegi u'lken toparlarga

ka`rxananin` miynet ja`ma`a`ti yamasa oqitiwshilar bir-biri menen ha`mme waqit o`zara baylanista bolmasada, biraq bir basliqqa boysinatug`in, bir partiyag`a, bir sho`lkemge kiretug`in, mektep turmisina tiyisli barliq uliwmalig esaplang`an qag`iydalarg`a boysinatug`in u`lken bir mekteptin` pedagoglar ja`ma`a`ti kiritilgen boliwi mu`mkin. U`lken toparlar ayirim belgileri (klassliq, jinisiy, milliy, jasi ha`m t. b. belgileri) ne qaray ajratilatug`in ha`mde birlestiriletug`in **sha`rtli** toparlar tu`rinde boliwida mu`mkin. U`lken sha`rtli toparg`a kirgizilgen adamlar hesh qashan bir-birewi menen ushiraspag`an bolsada, biraq bunday toparg`a kirgizilgen ushin tiykar bolg`an belgilerge qarata uliwma sotsial ha`m psixologiyaliq ko`riniske iye boladi. Sonday-aq, o`spirimler tu`rli qalalarda ha`m awillarda jasawina baylanisli bolmag`an halda bir u`lken sha`rtli toparg`a birlestiriledi, mu`mkin, olar ha`r tu`rli millet tillerinde so`ylesiwleri, hesh qashan bir-birleri menen bir jerge toplanbag`an boliwlari mu`mkin h.t.b. Olardin` uliwma sotsial (orta mektep oqiwsilari), jas (12-15 jasar waqti), psixologiyaliq (rawajlanip kiyatirg`an u`lkeyiw sezimi, o`spirimlik da`wirinde o`zligin ko`rsetiwi h.t.b.) ko`rinisleri tiykarg`i belgilerine qaray bir-birine uqsas boladi. U`lken sha`rtli toparlardi u`yreniw (Jas psixologiyasinda, sotsial psixologiyada ha`m basqalarda) olardin` uliwmalig qa`siyetleri ha`r tu`rli bolg`anliqlari sebepli toparlarda jumis alip bariwdin` ilimiy tiykarlang`an strategiyasi ha`m taktikasin islep shig`iw imkaniyatın beredi. Sha`rtli (jas) topar sipatında o`spirimlerden` o`zliginin` rawajlanıwının` uliwmalig nizamliqlarin bilgen halda pedagog mektepte ha`m mektepten tisqari mekemelerde ta`rbiyalig jumislardi o`z waqtında ha`m na`tiyjeli tu`rde alip baradi.

Kishi toparlar - ha`mme waqitta tikkeley baylanista bolip turiwshi topar bolip, og`an kiriwshi adamlardin` o`zara birgeliktegi real ha`reket ha`m olar ortasındag`i real o`zara mu`na`sebetler menen baylanisli bolip tabiladi. Bul toparlar ra`smiy (formal) boliwi, yag`niy yuridikaliq ta`repten islep shig`ilg`an huqiq ha`m waziypalarg`a, normativ tiykarında ornatilg`an strukturag`a, tayinlap yamasa saylap qoyilg`an basshig`a iye boliwi mu`mkin. Sotsial miynet bo`listiriliwi sharayatarında bul toparlar sotsial ta`repten ko`rsetilip berilgen xizmetti orinlawi menen baylanisqan. Mekteplerdegi klassta kamolat topari a`ne sonday ra`smiy topar esaplanadi, oqiwsilardin` sotsial ta`repten za`ru`r bolg`an xizmetin jolg`a qoyiwda olardin` roli ha`m a`hmiyeti ju`da u`lken.

Sonday aq yuridikaliq ta`repten ko`rsetip berilgen statusqa iye bolmag`an, biraq sho`lkemlesken shaxslarara mu`na`sebetler (dosliq, awzibirshilik, birdey pikirlewshiler, isenim h.t.b.) sistemasi menen ko`rinetug`in rasmiy emes (ko`binshe olardi formal emes dep ataydi) toparlar da ayriqsha ajiralip turadi. Olar ayriqsha ajiralip turatug`in uliwmalig (ma`selen, tu`rli mektepler ha`m ka`sip-o`ner bilim jurtlarinin` mototsikl sportina qiziwsilari uliwmalig`i negizinde birlésken bir neshshe oqiwsishi) sipatında ju`zege keliwi ha`m ra`smiy toparlar ishinde jeterli da`rejede turaqli ko`riniske iye boliwi (klasstag`i dosliq, qa`dirdanliqqa aylaniwi) mu`mkin. Aqibette ra`smiy topar o`zinin` barliq ko`rinislerin saqlap qalg`an halda ra`smiy emes toparlardin` barliq pa`ziyletleri (bekkem dosliq qatnasiqlari, topar ag`zalarinin` o`zara awzibirshiligi h.t.b.) ne de iye boliwlari mu`mkin. Solay etip, ra`smiy ha`m ra`smiy emes toparlar ortasındag`i shegaralar sha`rtli ha`m salistirmali esaplanadi. Oqiwsilardin` bul tu`rdegi ra`smiy emes toparlarin payda etiw oqitiwshinin` alip bariwi lazim bolg`an ta`rbiyalig jumisinin` za`ru`rli waziypasi bolip tabiladi. Bunday toparlardin` barlig`i mektep oqiwsilari kiretug`in sol ra`smiy toparlardi bekkemlegen ha`m olardin` xizmetin bayitqan bolar edi.

Ha`r qanday (u`lken ha`m kishi) toparlardag`i qatnas ha`m xizmet a`ne sol toparlarga kiretug`in adamlardin` turmis ta`rizin belgilep беретug`in ha`mde olardin` qa`diriyatlarin, idealların, du`nyaqarasın qa`liplestiretug`in sotsial mu`na`sebetler menen belgilenedi ha`m bag`darlap turadi. «Individ» -bul sotsial tiri jan. Sonin` ushin onin` o`mir su`riwi qanday ko`riniste bolmasın ha`m eger ol ha`tte basqalar menen birgelikte keshiretug`in tuwrıdan-tuwrı kollektivlik o`mir keshiriw tu`rinde ju`z bermegen jag`dayda da ja`miyetlik turmistin` ko`rinisi bolip tabiladi.

Toparlar rawajlanıwının` da`rejesi yamasa statusi olardi ta`riyplewdin` en` a`hmiyetli negizi esaplanadi. Toparliq rawajlanıw da`rejesi - shaxslarara mu`na`sebetlerdin` rawajlang`anlig`inin` belgisi, toparlar rawajlanıw protsessinin` na`tiyjesi bolip tabiladi. Topardin` bul tu`rdegi o`lshew (parametri) turmis keshiriw da`wiri, kommunikatsiyalar mug`dari (topar ag`zalarinin` belgili waqit aralig`ında bir-birlerine qabarlasqan sani), ha`kmiyat ha`m boysiniw mu`na`sebetleri h.t.b. lar toparlardin` qa`lipleskenliginin` o`lshemi sipatında xizmet qiladi. Psixologiyada topardin` xizmetin, ondag`i shaxslarara mu`na`sebetler xarakterin belgileytug`in qa`diriyatlardi topar ta`rizinde rawajlanıw da`rejesin aniqlaw ushin tiykar sipatında qabil qilg`an. Rawajlanıw da`rejesine qaray toparlardin` - kollektivler, ja`miyetlik bag`dardag`i sho`lkemler, aralas toparlar, ja`miyetlik bag`darg`a qarama-qarsi sho`lkemler ha`m birléspeplerdin` psixologiyaliq topari a`ne sol tiykarda payda boladi. Topar sipatında rawajlanıwdin` joqarg`i da`rejesi kollektivlerge ta`n xizmette ha`m shaxslarara mu`na`sebetlerde ko`zge ko`rinedi.

Toparg`a kiriwshi adamlar bir-birlerine salistirg`anda ha`m topar ba`nt bolg`an xizmetke salistirg`anda bir qiyli ko`z-qarasta tura almaydi. Topardin` ha`r bir ag`zasi o`zinin` isshen`ligi ha`m shaxsiy pa`ziyletlerine, o`z statusına, yag`niy onin` toparda tutqan orni haqqında mag`liwmat беретug`in etip, bekitilip qoyilg`an huqiqlari ha`m waziypalarına, onin` xizmetleri ha`m pa`ziyletleri topar ta`repinen ta`n aliniwi, yaki bolmasa ta`n

alinbaslig'in sa'wlelendiretug'in, tutqan ornina baylanisli topardag'i shaxslarara mu'na'sebetler sistemasinda belgili abiroyg'a iye boladi.

Oqiwshilardin' bir-biri menen sportqa tiyisli bolg'an barliq tarawlarda atag'i shiqqan abiroyli adam sipatinda mu'na'sebette boladi: birewi menen na'zik ma'seleler haqqinda ju'da' jaqsi ha'm shin kewili menen sa'wbetlesiw mu'mkin. Basqasi menen bolsa, uliwma hesh na'rse haqqinda so'ylesip bolmaydi; birewine bolsa tap o'zin'e isengendey iseniw mu'mkin, basqasina bolsa hesh isenip bolmaydi. Bulardin' ha'mmesi ha'r bir oqiwshi belgili statusqa ha'm abiroyg'a iye bolg'an mektep klasinda topardin' jeterli da'rejede ha'r tu'rli bo'leklerge bo'liniwine alip keledi.

Psixologiyada topar ishindegı bo'liniwidin' eki tiykarg'i sistemasi- sotsiometrik ha'm referentometrik abzal ko'riw ha'm tan'lawlar ayriqsha ajiralip turadi.

Jaqsı oqıwshı bolıwı mu'mkin, biraq doslarına jaqpawı, klasstag'ı en' ta'rtıpsızler sapında bolıwı, biraq ja'nede ko'pshilik adamlar ushin a'ziz bolıp qalıwı da mu'mkin. Jaqsı ko'riw -ishki sezimlerde bola abzal ko'riw- topardag'i bo'liniwinde ju'da' a'hmiyetli faktor esaplanadi.

Amerikalıq psixolog J. Moreno toparlarda shaxslarara abzal ko'riwshilikni anıqlaw usilin ha'm ishki sezimlerde berilip abzal ko'riwlerdi ko'rsetip beriw texnikasin usindi. Buni ol sotsiometriya dep atadi. Sotsiometriya ja'rdeminde shaxslarara birgeliktegi ha'reket protsessinde topar ag'zalarında payda bolatug'in abzal ko'riwdin', pariqsızlıq yamasa jaqtırmalıqtın' mug'dar da'rejesin anıqlaw mu'mkin. Sotsiometriya topar ag'zalarinın' bir-birlerin jaqsı ko'riw yamasa jaman ko'riwin anıqlawda ken' qollaniladi.

Topar ag'zalarinın' o'zleri bunday qatnaslarda an'lay almaslıqları ha'm olardin' bar yamasa joq ekenligi haqqında o'zlerine bilinbesligi mu'mkin. Sotsiometriya metodi ju'da' tez a'melge asatug'in bolıp, onin' na'tiyjeleri matematik usil menen qayta islenedi ha'm jazba tu'rde ko'rsetip beriliwi mu'mkin. Sotsiometrik usildin' tiykarında «Sen kim menen birge bolıwdı qa'ler edin'?» degen tuwrıdan -tuwrı soraw turadi. Ol adamlar ortasındag'i o'zara mu'na'sebetlerdin' qa'legen tu'rine qoyiliwi mu'mkin: sen kim menen bir partada birge otirgin' keledi h.t.b.

Ta'kirarlaw ushin sorawlar.

- Jeke adam degenimiz ne
- Jeke adamg'a kimler kirmeydi.
- Jeke adam bag'darlaniwshilig'i degenimiz ne.
- Xizmet degenimiz ne.
- Ol haywanlar is-ha'rektinen nesi menen ayriqshalanadi
- Is-ha'reketin' maqseti ha'm sebebi degenimiz ne
- Olar arasındag'i qarim-qatnas qanday
- Jaqin ha'm uzaq motivatsiya arasındag'i ayirmashiliq nede
- Xizmettin' tiykarg'i komponentlerin atap o'tin'
- Teoriyalıq ha'm praktikalıq is-ha'reket neden ibarat
- Xizmettin' tiykarg'i tu'rlerine salıstırmalı sipatlama berin'
- Qarim qatnas haqqında tu'sinik ha'm onin' a'hmiyeti.
- Qarim-qatnas du'zilis
- Qarim-qatnas qurallari. So'z qarim-qatnas qurali ekenligin da'liyen.
- Qarim-qatnas tu'rleri.
- Referent topar degenimiz neW
- Kishi toparlar degenimiz neW
- Formal xem noformal toparlar degenimiz neW
- Lider" - so'zi neni an'latadiW

A'debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «Umumiy psixologiya». T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «Psixologiya». T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a'99g'.
- Psixologicheskiy slovar'./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU' 1998.

Tema. Diqqat.

Joba:

1. Diqqat haqqında tu`sinik a`hmiyeti.
2. Diqqattin` fiziologiyaliq tiykarlari.
3. Diqqattin` qa`siyetleri.
4. Diqqattin` tu`rleri.

T.T: diqqat, diqqattin` tu`rleri, erkli diqqat, erksiz diqqat, erkliden son`g`i diqqat, diqqattin` qa`siyetleri-kontsentatsiyalilig`i, o`zgeriwshen`ligi, turaqlilig`i, bo`lisitiriliwi.

**Diqqat tuwrali tu`sinik.** Adamg`a mudami og`ada ko`p ha`rqiylı qozdiriwshılar ta`sir jasap turadi. Adamnin` sanasi usi barlıq ob`ektlerdi bir waqıtta jetkilikli da`rejede anıq qamtiy almaydi. Qanday da bir na`rse ayqın sana shen`berinde boladi, qanday da bir na`rse tolıq tu`sinilmey qaladi, qandayda bir na`rse og`ada gu`n`girt boladi, al ko`plegen na`rseler pu`tkilley sezilmey qaladi. Do`gerek a`tiraptag`i og`ada ko`p ob`ektlerden- zatlardan ha`m qubilislardan- adam o`zi ushin qizıqlarin, o`zinin` za`ru`rligine, turaqliliq planlarına sa`ykes keletug`ınların ajiratıp aladi. Adamnin` ha`rqanday xizmeti ob`ektti ajiratıp shig`ariwdi ha`m pu`tkil oyın, diqqatın og`an ja`mlewdi talap etedi.

**Basqa ha`mme na`rselerge alan` bolmastań, sanani belgili bir ob`ektlerge yamasa belgili bir xizmetke bag`darlawdi ha`m ja`mlewdi diqqat dep ataydi.** Diqqat ba`rqulla og`ada ko`p basqa na`rselerden qanday da bir na`rseni ajiratıp aliw boladi. Bir ob`ekttin` og`ada ko`p basqa ob`ektlerden ajiratıp shig`ariliwda diqqattin` tan`lap aliwshilig`i dep atalg`an na`rse ko`rinedi: bir na`rsege diqqat awdariw bir waqıttin` o`zinde basqasına kewil bo`liw boladi.

Mektep oqıwshılarının` psixikalıq xizmeti sho`lkemlestiriw qalayınsha o`zgerip turadiW

En` da`slep psixikalıq xizmet jolg`a do`gerek-a`tiraptag`i jerge bag`darlang`an ha`m ja`mlengen edi, sayaxatshılar tap solardin` o`zin attan-anıq qabil etip atirg`an edi- olardin` pu`tkil diqqati tek usini qabil etiw menen ba`nt edi. Biraq, onnan son` diqqat uliwma o`simliklerge, onnan son` ot-sho`p o`simliklerine awıp ketti.

Bag`darlawshiliq refleksi yamasa I.P. Pavlovtin` atag`ani siyaqli G`bul neG` degen refleks diqqattin` da`slepki formasi retinde barlıq jan`a ku`tilmegen, biyma`lim na`rseden ta`sirleniw boladi. Sabaqta oqıwshılar mug`allimdi qizig`iwshiliq penen tin`laydi. Qapi shiyqildaydi ha`m yarım ashiladi, ha`mme eriksiz tu`rde qapig`a jalt qaraydi. G`Bul neG`

Diqqat degenimizdin` o`zi, ma`selen, tap qabil etiw, yadta saqlaw, oylaw yamasa qiyal etiw siyaqli psixikalıq protsess emes. Biz qabil etiwimiz yadta saqlawimiz, oylawimiz mu`mkin, biraq, G`diqqat penen ba`ntG` bola almaymız. Diqqat- bul adam aktivliliginin` ayırıqsha formasi, ha`rqanday xizmettin` za`ru`rli sha`rti boladi. Bala oynasa da, oqıwshi oqısada, ilimpaz oylasa da, jaziwshi bir na`rse do`retse de olardin` xizmeti tabisli boliwinin` buljimaytug`ın sha`rti- jaqsi rawajlang`an diqqat boladi. Diqqat duris sho`lkemlestirilmese, oqıw materialın tolıq qamtiy almaydi. Oqıwshi qanshama talantli bolsada onin` diqqati jaman sho`lkemlestirilgen, ol ko`binese iqlassız ha`m umitshaq bolsa, onin` bilimlerinde ba`rqulla olqi boladi.

Adamnin` diqqati bag`darlang`an ob`ekttin` xarakterine qaray sirtqi ha`m ishki diqqatti ayirıp shig`aradi. Sirtqi diqqat degenimiz- bul do`gerek a`tiraptag`i zatlar`a ha`m qubilislar`a bag`darlang`an diqqat boladi. Ishki diqqat degenimiz- bul o`z pikirlerine, sezimlerine ha`m tolg`anislarına bag`darlang`an diqqat boladi. Bunday etip bo`liw, a`lbette, belgili da`rejede sha`rtli boladi, o`ytkeni biz bir qatar jag`daylarda qanday da bir zatti yamasa

qubilisti qabil etiwge baylanisli oni tu`sinip aliwge`a, onin` tup man`izina jetiwge umtilg`an waqitta diqqatti bir jerge ja`mlep pikir ju`ritemiz.

Diqqat ob`ektti en` jaqsi qabil etiw ushin jasalatug`in bir qatar iykemlestiriw ha`reketlerinde ju`z beretug`in sirtqi ko`riniske iye boladi. Adam spetsifikaliq tu`r-turbatqa enedi, tigilip qaraydi, berilip tin`laydi, artiqmash ha`reketler irkilip qaladi, tin`isi pa`sen`leydi- bir na`rsege qatti ishki diqqat awdarg`an waqitta adam qilt etpesten, demin G`ishine tartipG` qaladi, na`zeri heshna`rseni ilmegendey bolip, alislarg`a tigiledi, usinin` na`tiyjesinde ol do`gerek-a`tirapqa alan` bolmaydi.

Kerisinshe jag`daylar siyrek gezlesedi- oqiwshe sirttan qarag`anda iqlassiz bolip ko`rinsede ol teren` turaqli diqqatqa iye boladi. Sonliqtan da diqqattin` sirtqi ko`rinsine qaray pikir ju`ritiwden go`re oqiwsheildardin` xizmetin mudami ha`m u`ziliksiz qadag`alap bariwdi a`melge asiriw za`ru`r boladi. Bunin` ushin sirttan qarag`anda diqqatlıday bolip ko`rinetug`in bazibir oqiwsheini shaqiriw ha`m onnan mug`allim jan`a aytip bergenin ta`kirarlawdi o`tinis etiw paydali boladi.

**Diqqattin` fiziologiyaliq negizleri.** Bul o`z-ara baylanisliliq sizlerge ma`lim bolg`anınday aq I.P. Pavlov ta`repien anıqlang`an nerv protsessleri induktsiyasınin` nızamı tiykarında ju`z beredi, al og`an muwapiq miy qabig`inin` bir uchastkalarında ju`z beretug`in qozdiriwshiliq protsessleri miydin` basqa uchastkalarındag`i irkiw protsesslerin keltirip shig`aradi. Egerde adam diqqatin qanday da bir zatqa ja`mlegen bolsa, tap usinin` o`zi sol zat yarım sharlardin` qabig`inin` tiyisli uchastkasında qozdiriwshiliqti keltirip shig`aradi, qabıqtin` basqa uchastkalari bolsa, irkilip qaladi, na`tiyjede adam usi zattan basqa heshna`rseni ko`rmeydi, degendi bildiredi. Haqiyqatlıqtin` ga` bir, ga` ekinshi ob`ekti adamnin` miyinde qozdiriwshiliqti keltirip shig`atug`inliqtan yarım sharlardin` qabig`ında qozdirilg`an oray onda-olay-bilay awmasip ju`rgen siyaqli tu`sinik payda boladi, al usinnan diqqattin` bir zattan ekinshisine awmasip turiwi kelip shig`adi.

**Diqqat ha`m jeke adam.** Egerde adamda ba`rqulla diqqatlı bolıw a`deti qa`liplesken bolsa, onda diqqat onin` bekkemlengen, mudami o`zgesheligi bolip qaladi da, diqqatliliq dep ataladi. Diqqatliliq- jeke adamnin` a`hmiyetli sapası boladi. Diqqatlı adam baqlawshilig`i menen ayırılıp turadi, ol do`gerek-a`tiraptag`i na`rselerdi anag`urlım tolıq ha`m anıq qabil etip aladi, jeke adamnin` mineusi qa`siyetine iye bolmag`an adamg`a qarag`anda anag`urlım tabisli ta`lim aladi ha`m miynet etedi.

Diqqattin` tu`rleri. Diqqat erkin emes (aldin oylanbag`an) ha`m erkin (aldin oylang`an) bolıwi mu`mkin. Erkin emes diqqat onin` o`zine ta`n formalarında haywanatlarg`a da ta`n boladi. Erkin diqqat- diqqattin` spetsifikaliq insaniylik forması boladi, ol tariyxiy jaqtan adamnin` miynet xizmetinde payda boldi.

**Adamnin` heshqanday niyetsiz aldın ala qoyilg`an maqsetsiz payda bolatug`inin ku`sh jumsawdi talap etpeytug`in diqqat erkin emes diqqat dep ataladi.** Erkin emes diqqat, birinshiden sirtqi sebeplerdin`- bizge ta`sir jasaytug`in qozdiriwshilardin` o`zgesheliklerinin` na`tiyjesinde ha`m ekinshiden, ishki tu`tkilerdin`, jeke adamnin` bag`darlanıwshilig`inin` na`tiyjesinde payda boladi. Adamg`a ta`sir jasawshi qozdiriwshilardin` o`zgesheliklerine to`mendegiler jatadi:

1. **Qozdiriwshinin` ku`shi ha`m ku`ilmegenligi.** Qatti ses, jaqtinin` qatti jarq etiwı, qatti iyis ba`rqulla diqqatti o`zine tartadi.

2. **Qozdiriwshinin` jan`a, ayırıqsha qarama-qarsılıqlı bolıwı.** Oqiwsheiler ele ko`rmegen jan`a marklı a`dette tis jen`il mashinadiqqatin eriksiz o`zine tartadi.

3. **Ob`ektin` jiljimalilig`i,** sonday-aq qozdiriwshi ha`reketinin` baslanıwı yamasa, kerisinshe toqtap qalıwı.

**Sanalı tu`rde qoyilg`an maqsettin` na`tiyjesinde payda bolatug`in ha`m belgili da`rejede erikti jumsawdi talap etetug`in diqqatti erkin yamasa aldın oylang`an diqqat dep ataydi.** Bunday jag`dayda en` qolaylı qozdiriwshiliqqa iye bolg`an uchastkani ekinshi signal sistemasinan keletug`in signallar quwatlap turadi.

Oqiwsheildardin` turaqli erkin diqqatti ta`miyin etiw bir qatar sha`rtlerden g`a`rezli boladi.

1. *Usi xizmetti orınlawda parızın ha`m minnetin tu`sinıw.*

2. *Orınlanıp atırg`an xizmettin` konkret waziypasın anıq tu`sinıw.*

3. *U`yrenshilikli jumıs sha`rtleri.*

4. *Janapay qizig`iwshiliqlardin` payda bolıwı.*

5. *Xizmet ushin qolaylı sha`rtlerdi du`ziw, yag`niy unamsız ta`siyir jasaytug`in basqa qozdiriwshilardi (televiziyaqlı ko`rsetiwlerdi, qatti muzikani, shawqimdi) saplastiriw.*

Diqqattin` qa`siyetleri. Tiyisli qa`siyetti diqqattin` **ja`mlengenligi** dep ataladi. Biraq tek, usi g`ana a`hmiyetli emes g`oy. Adam diqqatin qanshama uzaq waqıt dawamında ta`miyinley alatug`inlig`i da yag`niy diqqattin` **turaqlıg`i** a`hmiyetli boladi. Diqqattin` ken`ligi ko`z-qarasınan da ol zatları ha`m qubılislardi qanshama ken` tu`rde qamtiytug`ini jag`ınan da bahalaw a`hmiyetli boladi. Usig`an muwapiq diqqattin` **ko`lemi** ha`m **bo`listiriw** siyaqli eki qa`siyeti ayirip shig`adi. En` son`ında diqqat qanshama epshil, ol bir ob`ekten ekinshisine qanshama tez **awisatug`inin** bilıw a`hmiyetli boladi.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Diqqat dep neni ataymız

- Diqqattin` fiziologiyaliq negizleri tuwrali aytip berin`iz
- Erkin emes ha`m erkin diqqat qalay ju`z beredi.
- Diqqattin` tiykarg`i qa`siyetlerin sipatlap berin`iz.
- Diqqatin ta`rbiyalawdin` tiykarg`i jollari qanday.

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Tema. Seziw ha`m qabil etiw.

Joba:

1. Seziw haqqinda tu`sinik.
2. Seziwlerdin` klassifikatsiyasi.
3. Seziwnin` nizamliliqlari.
4. Qabil etiw haqqinda tu`sinik.
5. Qabil etiw din` tu`rleri ha`m qa`siyetleri.

T.T: Seziw, ko`riw seziwleri, esitiw seziwleri, da`m seziwleri, Tiyp seziwler, Ten`be-ten`likti seziwler, Awiriwdi seziwler, absolyut bosag`a, qabil etiw ob`ekti, - ob`ektivatsiya fon.

Seziw barliq psixikaliq qubilislar din` ishinde en` a`piwayisi esaplanadi. Ol adam basinda sub`ektiv bolg`an yamasa erksiz, biraq ta`sir etiwshi onin` is-ha`reketine o`nim qayta islew, orayliq nerv sistemasi a`hmiyetli qozdiriwshi, ishki yamasa sirtqi ortalıqta payda bolıwshi. Nerv sistemasına iye barlıq tiri ja`nlikler seziw uqibına iye. Sanalı seziwlerge keletug`in bolsaq ol tek bas miyi ha`m bas miyi qabig`ına iye tiri janlarda g`ana bar. Misali adam uyqida, narkozda, sananin` nawqasli buziliwlarında ol du`n`yani sanalı qabillaw mu`mkinshiligine iye bolmaydı.

Seziw o`z sapasi ha`m ko`p qiyililig`ında qorshag`an ortalıqtin` qa`siyetlerin adam ushin a`hmiyetli ha`r qiyililig`in sa`wlelendiredi. Seziw organlari yamasa adam analizatorlari tuwilg`annan baslap stimul-qozdiriwshi (fizikaliq, ximiyaliq, mexanikaliq ha`m basqa ta`sirler) formasındag`i energiyanin` ha`r qiyli tu`rlerin qabillaw ha`m qayta islewge maslasqan.

Miyde do`gerek a`tiraptag`i du`n`yanin` sa`wleleniwi qalayınsha ju`z beredi. Miy mudami o`zin qorshap turg`an du`n`yada ha`m organizmnin` o`zinde ne bolip atirg`ani tuwrali signallardi, do`gerek-a`tiraptag`i ortalıqtin` zatlari menen qubislari tuwrali mag`liwmatlardi alıp turadi. Do`gerek a`tiraptag`i du`n`yanin` zatlari menen qubislari ha`rqiyli qa`siyetlerin sapalari menen ajiralıp turadi ha`m miy usi zatlardi ha`m qubislardi olardin`

qa'siyetlerin ja'ne sapaların sa'wlelendirmesten turip sa'wlelendire almaydi. Seziw en` a'piwayi bilip aliw psixikalıq protsessi boladı.

Seziw- bul do'gerek a'tiraptag'i du'n'nin` zatlarinin` ha'm qubilislarinin` usi payitta adamnin` miyine ta'sir jasap turg'an ayirim qa'siyetlerinin` miy qabig'ında sa'wleleniwi boladı.

Miy informatsiyani sirtqi du'n'yadan, organiznıń o'zinen de alip turg'anlıqtan, analizatorlar sirtqi ha'm ishki boladı. Sirtqi analizatorlarda retseptorlar denenin` u'stin'gi betine shig'arıl'g'an boladı. Ishki analizatorlar ishki organlarda ha'm tkanlarda ornalasqan retseptorlarına iye boladı.

Seziwdin` tu'rleri.

Ba'rinen de burin sirtqi du'n'yadag'i zatların` ha'm qubilislardıń qa'siyetlerinin` sa'wleleniwi bolatug'in seziwlerdin` **bes tu'rden ibarat toparin- ko'riw, esitiw, da'm, iyis seziw ha'm teri seziwlerden** ayirip shig'ariwi lazim. Ekinshi topardı seziwlerdin` **organikalıq, ten'be-ten'lik seziwler, ha'reketke keltiriwshi seziwler** dep atalatug'in, organizmnin` jag'dayin sa'wlelendiretug'in u'sh tu'ri quraydı. U'shinshi topardı seziwlerdin` eki **tiygizip seziw ha'm awiriwdi seziw tu'rleri** quraydı, olar ya birneshe seziwlerdin` jiyintig'inan (tiygizip seziw) ya ha'rqiylı tu'rde ju'zege kelgen (awiriwdi seziwler) seziwlerden ibarat boladı. Ishki organlardan tu'setug'in signallar a'dette onsha bilinbeydi, awiriw seziminen basqasi ko'binese an'lanbaydı, biraq oraylıq nerv sistemasi ta'repinen qabillanadı ha'm qayta islenedi. Bunday sezimler interotseptiv dep ataladı. Ishki organlardan mag'liwmatlar, og'an ishki ortalıq jag'dayi, yag'niy onda biologiyalıq paydali yamasa ziyanlı zatların` bar yamasa joq ekenligi, dene temperaturasi, onda bar suyiqliqtin` ximiyalıq qurami, basi ha'm t.b. haqqında xabarlay otirip, tinimsiz tu'rde miyge kelip tu'sedi. Adamda sonday-aq, waqıt, tezletiw, vibratsiya, belgili bir turmisliq a'hmiyetke iye siyrek gezlesetug'in qubilislar haqqında mag'liwmatlardı qamtiytug'in seziwdin` bir-neshe spetsifikalıq tu'rleri bar. Zamanago'y mag'liwmatlarga qarag'anda adamnin` miyi og'an tu'sip turg'an mag'liwmatlar ta'sirinde tinimsiz jetilisip turatug'in genotipik sha'rtlesken ha'm bir o'mirge aling'an (jetisken) programma boyınsha islewshi quramalı, o'zi oqitatug'in esaplaw ha'm sonin` menen bir waqıtta sa'ykes mashina bolip sanaladı. Bul mag'liwmatti qayta isley otirip adamnin` miyi sheshim qabillaydı, buyriq (komanda) beredi ha'm olardıń orinlaniwin qadag'alaydı.

Ko'riw seziwleri- jaqtini ha'm ren'li seziwler- adamnin` sirtqi du'n'yani bilip aliwında jetekshi rol'di atqaradı.

Esitiw seziwleri- ses dereginen jan-jaqqa tarap ketetug'in hawa, bo'lekshelerinin` uzın boyınsha o'zgerip turiwi esitiw analizatorinin` qozdiriwshisi boladı.

Da'm seziwleri- tu'kirikti yamasa suwda erigen zatların` da'm retseptorlarinan ta'sir jasawdan kelip shig'adi.

Iyis seziwler- murin boslig'ında ornalasqan iyisshil kletkalar iyis seziw organları boladı.

Teri seziwleri- eki tu'rin- taktillik (bir na'rsenin tiygenin seziw) ha'm temperaturalıq (issinin` ha'm suwıqtı seziw) seziwler dep ayirip shig'adi.

Organikalıq seziwler- ashliqti, sho'ldi, toqliqti, ju'rek ayniwdi, buwliqqanlıqti h.t.b. seziw jatadı.

Ten'be-ten'likti seziwler. Bastin` ha'reketi ha'm jag'dayi tuwralı xabar berip turatug'in ishki qulaqtin` vestibulyarlıq apparati ten'be ten'likti seziw organı boladı.

Ha'reket etiwdi seziwler- bul dene bo'leklerinin` ha'reketin ha'm jag'dayin seziw boladı.

Tiyip seziwler- zatlarda quramalap ko'rgen, yag'niy olarg'a ha'reket etip turg'an qoldi tiygizgen waqıtta teri ha'm ha'reket etiwshi seziwlerdin` jiyintig'inan birigiwinen ibarat boladı.

Awiriwdi seziwler- ha'rqiylı (terinin` u'stin'gi betinde ha'm ishki organlarda ja'ne bulshiq etlerde ornalasqan arnawla retseptorları G'awiriw noqatlariG` bar) ta'biyatqa iye boladı.

Seziwlerdin` uliwna nizamliqlari.

Qozdiriwshinin` en` da'slep biliner-bilinbes seziwdi payda etetug'in en` kishi mug'darin seziwdin` **absolyut bosag'asi dep ataydı.** Analizatordin` ta'sirlengishligin, onin` ha'lsiz qozdiriwshilardi an'g'ariw uqibin bahalaw za'ru'rligi jiyyi-jiiy payda boladı. Bunin` ushin usi **analizatordin` absolyut ta'sirlengishligi degen tu'sinikten** paydalaniladı. Analizatorı bayqay alatug'in qozdiriwshilar qanshama ha'lsiz bolg'an sayin olar sonshama ta'sirlengish bola beredi. Basqasha etip aytqanda seziw absolyut bosag'asi qanshama pa's bolg'an sayin, analizatordin` absolyut ta'sirlengishligi ta'biyy tu'rde sonshama joqari bola beredi.

Adam seziwdin` biliner bilinbes o'zgeriwin bayqawi ushin qozdiriwshinin` ku'shi qanshama bo'lekke artiwı tiyis ekenligin ko'rsetetug'in belgili da'rejedegi mug'dardi **ayirmashiliq bosag'asi** dep ataydı.

Analizatorlardın` ta'sirlengishliginin` olardıń ha'reket etiwshi qozdiriwshilarg'a iykemlesiwinin` ta'siriyrı astında o'zgeriwin **adaptatsiya yamasa iykemlesiw** dep ataladı.

QABIL ETIW. Sirtqi qubilislar bizin` organimizg'a ta'sir ete otirip, seziw tu'rinde sub'ektiv effekt payda etedi. Seziw uqibi biz ha'm basqa barlıq tiri jang'a tuwilg'annan berilgen. Du'n'yani obrazlar tu'rinde qabil etiw uqibi tek adam ha'm joqari haywanlarga ta'n, bul olarda turmisliq ta'jiriybede qa'liplesedi ha'm jetilisedi.

Adamnin` analizatorlarına ta'sir jasaytug'in zatların` ha'm qubilislardıń miy qabig'ında sa'wleleniwin **qabil etiw** dep ataladı. Seziw protsesinen ayirmashiliq adam qabil etken waqıtta zatların` ha'm qubilislardıń ayirim qa'siyetlerin emes, al do'gerek a'tiraptag'i du'n'yanin` zatların ha'm qubilisların bir pu'tin halında bilip alatug'inında boladı. Ma'selen, biz qara ren'degi, qattılıqtin` ha'm tuwri mu'yeshliktin` jiyindisin emes, al klass

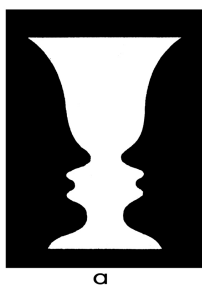
doskasin qabil etemiz. Biz qabil ete otirip, sezimler toparin ayirip shig'arip ha'm olardi bir pu'tin obrazg'a biriktirip qoymastan, al usi obrazin tu'sinip alamiz, oni tu'sinemiz, bunin' ushin o'zimizdin' etkendegi ta'jriybemizdi qollanamiz.

Qabil etiwidin' tiykarin nervlik baylanislardin' quramali sistemasi quraydi. Da'slep biytanis zatti qabil ete otirip (ma'selen, limondi) bala onin' do'n'gelek formasin ha'm sari ren'in (ko'riw analizatori arqali), onin' o'zine ta'n xosh iyisti seziw analizatori arqali, jumsaq, gedir-budir u'stin'gi betin (teri ha'm ha'reket etiwshi analizatorlar arqali), onin' tu'rshik da'min (da'm seziw analizatori arqali) sezedi. Solay etip, zat usi jag'dayda limon, quramali, kompleks tu'rdegi qozdiriwshi boladi. Basqasha etip aytqanda, **qabil etiwidin' tiykarin analizatorlar araliq baylanislar dep atalatug'in baylanislar, ha'rqiylil analizatorlar arasindagi baylanislar quraydi.**

Qabil etiwidin' tu'rleri. Qabil etiw protsessinde barliq analizatorlar birgelikli rol' atqara bermeydi. Qabil etiwde qaysi analizator tiykarig'i rol' atqaratug'inina qaray qabil etiwidin' ha'rqiylil tu'rlerin ayirip shig'aradi. Ko'riw, esitiw, tiyip seziw qabil etiw siyaqli tu'rleri en' ko'p taralg'an boladi. Qabil etiwidin' quramali tu'rleri qabil etiwidin' ha'rqiylil tu'rlerinin' jiyindisinan, birigiwinen ibarat boladi. Ma'selen, oqiwi tekstin'ni dawislap oqiwan waqitta qabil etiw ko'riw ha'm esitiw qabil etiwlerinin' birigip ketiwi boladi.

Adamnin' onin' jeke kelbetinin' o'zgesheliklerinen g'a rezli bolatug'in qabil etilip atirg'an na'rsege belgili bir qatnasi qabil etiwidin' tan'lawshilig'inda ko'rinedi. Qabil etiwidin' tan'lawshilig'i- bul basqa ob'ektlerge qarag'anda tek bir ob'ektlerdin' basim ko'pshiligin ayirip shig'ariwi boladi. Ha'r bir qaniyge zatlardagi ha'm qubilislardan tiykarinan alg'anda o'zin qiziqtiratug'in, o'zi u'yrentug'in na'rseni qabil etiwge umtiladi, ol o'zi qiziqqan zatlardagi ha'm qubilislardagi mayda-shu'ydelardi an'g'armaydi. Sonliqtanda ha'rqiylil qanigeliklerge iye bolg'an adamlarda ka'siplik qabil etiw tuwrali aytadi.

Qabil etken waqitta adamnin' diqqat orayinda turg'an na'rseni **qabil etiw ob'ekti**, al qalg'an barliq na'rseni **fon** dep ataydi. Adamlar ko'p ko'shede o'z dostin'iz benen so'ylesip turip, siz alaman arasinda o'z dostin'izdi attananiq ko'resiz, al barliq adamlar topari siz ushin tek fon bolip qaladi. Eger sol jerde qanday da bir waqiya bolsa, sizin' diqqatin'iz sog'an awisip ketedi ha'm siz endi so'ylesip turg'an adamin'izdi aziraq, al do'gerke a'tiraptag'in'izdi ko'birek qabil etesiz. (1 su'wret).

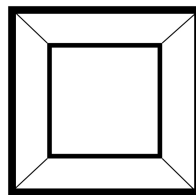
а

б

в

г

Ayirim seziwler spetsifikaliq analizatorlarg'a G'baylang'anG' esabi, ha'm seziw payda boliwi ushin olardin' periferik organlari- retseptorlarina stimuldin' ta'sir etiw jetkilikli boladi. Qabil etiw protsessi na'tiyjesinde qurilatug'in obraz o'z-ara qatnasti, bir waqitta bir neshe analizatorlardin' muwapiqlasqan jumisin belgileydi. Kartinani ko'riw protsessinde na'zer ko'birek toqtatg'an elementlerdi diqqat penen u'yrengemizde, ko'z ha'reketi derlik adam oylaw protsessin sa'wlelendiretug'ini ma'lim boladi. Adam betine na'zer taslag'an waqitta baqlawshi ko'birek ko'z, erin ha'm muring'a diqqat awdaratug'inlig'i aniq. Adamnin' ko'zi ha'm erni haqiyqattanda bettin' en' ta'sirli ha'm shaqqan elementi esaplanip, olardin' xarakteri ha'm ha'reketi boyinsha biz adam psixologiyasi ha'm onin' jag'dayi haqqinda so'z etemiz. Olar baqlawshig'a adamnin' keypiyati, onin' xarakteri, qorshag'an adamlarg'a qatnasi h.t.blar haqqinda ko'p na'rselerdi bildiriwi mu'mkin.

Seziw bizlerdin' o'zimizde, predmetlerdin' qabillanatug'in qasiyetleri, olardin' obrazlari bolsa ken'islikte sheklengen. Bul, seziwden ayirmashilig'i bolg'an, qabillaw ushin xarakterli protsess- **ob'ektivatsiya** dep ataladi. Qabil etiwidin' onin' rawajlang'an formasinda seziwden ja'ne bir ayirmashilig'i sonnan ibarat, seziw payda boliwinin' juwmag'i qanday da bir seziw (misali, jariqliqti, dawisti, duzlini, dawis ba'lentligin, ten'salmaqliliqti seziw) boladi, al qabil etiw na'tiyjesinde predmet, qubilis, protsess penen insan sanasina awdarilatug'in ha'r qiyli bir-biri menen baylanisli sezimler kompleksin o'z ishine qamtiwshi obraz payda boladi. Qanday da bir predmet qabillaniwi ushin og'an qatnasta onin' izertleniwine, du'zilisi ha'm obrazdi aniqlawg'a bag'darlang'an qanday da bir dus keletug'in (qarama-qarsi) jedellikti a'melge asiriw kerek. Sezim payda boliwi ushin a'dette bunin' keregi joq.

Ko'binese konturli ha'm shtrixli su'wretlerdi, sonday-aq real predmetlerdin' tiyisli elementlerin qabillag'anda adamda ko'riw illyuziyasi (eles) payda boliwi mu'mkin. Bunday illyuziyalar ko'plep belgili. Bul- shelpiwish siyaqli taraliwshi siziqlar foninda berilgen shen'ber konturinin' burmalaniwi ha'm kontsentrik shen'ber foninda kvadrat su'wretinin' burmalaniwi menen baylanisli illyuziyalar (eles).

Qabil etiw sferasinda illyuziyanin' bar boliwi ha'r qiyli, bul qabillawshi sistemanin' jag'dayinan, sonday-aq qabillanip atirg'an materialdin' sho'lkemlesiw o'zgesheliginen bag'inisli sebeplerden boliwi mu'mkin bolip,

son`g`i waqtlari baspa so`zde ko`plep ja`riyalanip atir`an Ushiwshi ob`ektlerdi G`ko`riwG` siyaqli ko`plegen qa`teler tu`sindiriledi. Konturlardi qabillaw usili ha`m jaziqliq tipindegi ma`nili figuralar mazmuni menen birge adamdi ku`ndelikli qorshag`an a`tiraptin` aq-qara pertseptiv dinamikaliq kartinasin payda etetug`in ken`islik, waqit ha`m ha`reketti qabillaw mexanizmine qisqasha toqtap o`temiz. Ken`islikti qabillaw predmettin` forma, mug`dar, araliq, predmetler aralig`in quraydi.

Predmetler formasin qabil etiwde faktorlardin` u`sh tiykarg`i topari qatnasadi-

1. Bas miyi qabig`inin` nerv kletkalarinin` uqibi sonnan ibarat ol belgili bir mazmunlilik, bag`darlaniw, konfiguratsiya ha`m uzinliqqa iye su`wret elementine tan`lawli ta`sir etedi. Bunday kletkalar kletka- detektorlar dep ataladi. O`z retseptiv maydani qa`siyetlerine bola, olar ko`riw maydaninda belgili elementlerdi, misali konturli su`wret, konkret uzinliqtin` sizig`in, ken`lik ha`m jaypawit, su`yir mu`yesh, kontrastti ayirip ko`rsetedi.

2. Geshtal`tpsixologlar ta`repinen, belgilengen ha`m joqarida su`wretlengen figura, forma ha`m konturlardin` payda boliw nizamı

3. Ob`ekt konturi ha`m u`sti beti boyinsha qoldin` ha`reketi, ken`islikte adam ha`m onin` dene bo`leginin` awisiwi (o`zgeriwi) na`tiyjesinde aling`an turmisliq ta`jiriye.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Seziw degenimiz ne
- Seziwdin` tu`rlerine minezleme berin`.
- Qabil etiw ha`m onin` tu`rleri.

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Tema. Este saqlaw ha`m qiyal.

Joba:

1. Este saqlaw haqqinda tu`sinik, onin` a`hmiyeti.
2. Este saqlaw protsessleri.
3. Este saqlaw tu`rleri.
4. Qiyal haqqinda tu`sinik.
5. Qiyal tu`rleri.

T.T: 1. Adam qabil etken, islegen, so`zshen` yamasa oylag`an na`rsesin yadinda tutiwda, saqlawg`a ha`m bunnan bilay eslewdi ko`rinetug`in adamzattin` oo`tmish ta`jriybesinin` sa`wleleniwin este saqlaw dep ataydi, assotsiatsiya, obraz, yad protsessi, este tutiw, Taniw ha`m eske tu`siriw, qisqa waqit este saqlaw, operativ este saqlaw, uzaq waqitliq, iyis, da`m ha`m este saqlawdin, emotsional este saqlaw, qiyal etiwdin` a`hmiyeti.

ESTE SAQLAW (YaD). Adam qabil etken, islegen, so`zshen` yamasa oylag`an na`rsesin yadinda tutiwda, saqlawg`a ha`m bunnan bilay eslewdi ko`rinetug`in adamzattin` oo`tmish ta`jriybesinin` sa`wleleniwin este saqlaw dep ataydi.

Este saqlawdan jurday bolg`an adam, I. M. Sechenovtin` ko`rsetkenindey-aq ba`rha`ma jan`a tuwilg`an na`restenin` awhalinda bolar edi, hesh na`rseni u`yrene almaytug`in, hesh na`rseni iyelep almaytug`in maqluq bolar edi, ja`ne onin` is-ha`reketleri tek instinktler menen g`ana belgilener edi. Adamda este saqlaw

bilimlerimizdi, uqiylılıqlarımızdi, ko`nligiqlerimizdi do`reledi, saqlawdi ha`m bayitadi, onisiz tabisli tu`rde oqiwd da, jemisli xizmette bolwi mu`mkin emes.

Este saqlaw- bul qa`de bolg`anınday-aq jan`a na`rseni adamnin` sanasında bir na`rse menen baylanistiriw boladi. Oqiw materialların este saqlap qaliw- bul oni buring`i bilimler menen baylanistiriw, sirt el so`zin este saqlap qaliw - oni tiyisli bir tu`sinik penen baylanistiriw degen so`z boladi. Bizin` sanamızda sa`wlelengen ha`m bizin` yadımızda bekkemlenip qalg`an ayırım waqiyalardin`, faktlerdin`, zatlardin`, yamasa qubilislardin` arasındag`i baylanisti **assotsiatsiya** dep ataydi. Assotsiativlik baylanistin` tu`pki man`izi sonnan ibarat, sanada usi baylanistin` basqa elementinin` payda bolıwın da keltirip shig`aradi. Men bir adamnin` familiyasın esitiwden aq menin` sanama onin` obrazi payda boladi. Sol waqıttag`i este saqlaw seziw organları ta`repinen sol waqıtta kartinanın` da`l ha`m toliq tutip qaliwi, aling`an mag`liwmatti hesh qanday qayta islemewi menen baylanisli. Bul este saqlaw-mag`liwmattin` seziw organları ta`repinen tikkeley sa`wleleniwi. Onin` dawamlilig`i 0,1 den 0,5 s. Bul este saqlaw- **obraz**.

Yad protsessi. Yad- quramalı psixikalıq xızmet. Onin` sostavınan ayırım protsesslerdi ajiratıp shig`ariwg`a boladi. Onin` tiykarları- este tutiw, este saqlaw(ha`m usig`an sa`ykes tu`rde umitiw), eske tu`siriw ha`m taniw boladi.

Este tutiw- yadtin` xızmeti este tutiwdan, yag`niy seziw ha`m qabil etiw protsessinde haqiyqatlıqtan zatlarınin` ha`m qubilislarınin` ta`siri astında sanada payda bolatug`ın obrazlardı ja`ne ta`sirlerdi bekkemlewden baslanadi. Fiziologiyanın` ko`z-qarasınan este tutiw- bul qozdiriwshiliqtin` izlerinin` ha`m usig`an sa`ykes nervlik baylanislarınin` miyde ju`zege keliw ja`ne bekkemleniw protsessi boladi.

**Este saqlaw ha`m umitiw.** Este saqlaw bul yadlap alg`an na`rseni yadta tutiw, yag`niy miydegi izlerdi ha`m baylanislardı saqlaw boladi. Umitiw- yadtan joq bolıw, shig`iw, yag`niy izlerdin` gu`n`girtlenip ketiw, saplasıw, o`shiw, baylanislardıń irkiliw protsessi boladi. Xarakterı jag`ınan bir-birine qarama qarsi usi eki protses tu`p ma`nisi jag`ınan bir protsesstin` ha`r qiyli sipatlaması boladi. Biz materialdı este tutiw tuwralı ol umtilmag`an waqıtta so`z etemiz, al umitiw bul materialdı este jaman tutiw boladi. Sonlıqtanda este saqlaw bul umitiwg`a qarsi gu`res ju`rgiziwden basqa na`rse emes.

Taniw ha`m eske tu`siriw. Eske tu`siriw -sanada yad eleslerinin`, burin ug`ing`an pikirlerdin` payda bolıwı, yad bolıp ketken is-ha`reketlerdin` a`melge asiriliwi boladi, onin` tiykarın izlerdin` janlanıwı, olarda qozdiriwshiliqtin` payda bolıwı quraydı. Taniw ta`kirar qabil etken waqıtta tanisliq seziminin` payda bolıwı. Eske tu`siriw qatan` oylaw menen baylanisqan ha`m jigerlilik jag`dayınan belgili bir ku`sh jumsawdı talap etetug`ın en` aktiv tu`rdegi eske tu`siriw boladi.

Adamnin` yadınin` (este saqlawınin`) tu`rlerinin` klassifikatsiyası ushin birneshe tiykarlar bar. Olardin` biri-materialdı saqlaw, waqti boyınsha este saqlawdin` bo`liniwi, ekinshisi- materialdin` analizatorg`a este saqlaw, saqlaw ha`m a`melge asiriw protsessi. Birinshi jag`dayda *sol waqıttag`i, qisqa waqitliq, operativ, uzaq waqitliq ha`m genetikalıq este saqlawdi* ko`rsetedi. Ekinshi *jag`dayda ha`reket, ko`riw, esitiw, iyis seziw, seziw, emotsional ha`m este saqlawdin`* basqa tu`rleri haqqında so`z baradı. Ko`rip shig`ip este saqlawdin` atap o`tken tu`rlerinin` tiykarıg`ı ılarına qisqasha anıqlama beremiz.

Qisqa waqit este saqlaw- mag`liwmatlardı qisqa waqit aralıg`ında saqlaw usili esaplanadı. **Mnemikalıq** izlerdin` saqlanıwı bunda bir neshe on sekundttan artıq bolmaydı. Qisqa waqit este saqlawda toliq emes, al qabıllang`annin` tek uliwmalasqan obrazi, onin` en` ko`birek elementleri saqlanadı. Bul este saqlaw sanalı tu`rde aldin- ala este saqlaw maqsetisiz, biraq materialdı keyin ala ko`z aldına keltiriw maqseti menen jumis isleydi.

Qisqa waqitli este saqlaw adamnin` aktual dep atalıwshı sanası menen baylanisli.

Operativ este saqlaw dep, mag`liwmatti bir neshe sekundttan bir neshe ku`nge shekemgi diapazonda, aldin ala berilgen, belgili bir mu`ddet dawamında saqlawg`a mo`lsherlengen este saqlawdı aytadı. Bul este saqlawdin` mag`liwmatın saqlaw mu`ddeti adam aldında turg`an ma`sele menen aniqlanadı ha`m usi ma`seleni sheshiwge arnalg`an. Bunnan son` mag`liwmat operativ este saqlawdan o`ship ketiwi mu`mkin. Este saqlawdin` bul tu`ri o`z qa`siyetleri ha`m mag`liwmatti saqlaw dawamlilig`i boyınsha qisqa waqitli ha`m uzaq waqitlinin` arasındag`i jag`daydı iyeleydi.

Uzaq waqitliq- bul mag`liwmatti derlik sheklenbegen mu`ddetke saqlawg`a uqipli este saqlaw. Uzaq waqitliq este saqlaw saqlag`ishına tu`sken mag`liwmat, ko`p ma`rte jog`altıwılsız ko`z aldına keltiriledi. Sonday-aq, bul mag`liwmatlardı ko`p ma`rte ha`m sistemalı ko`z aldına keltiriw onin` uzaq waqitliq este saqlawda izin bekkemleydi. Keyingisi adamnin` qashanlardur yadlag`anın qa`legen waqıtta esine tu`siriw uqibin beredi. Uzaq waqitliq este saqlawdan paydalang`anda eske tu`siriw ushin oylaw ha`m erk ku`shi kerek, sonlıqtan da, onin` praktikada ha`reket etiwı a`dette usi eki protsess penen baylanisli.

Genetikalıq este saqlawda mag`liwmat genotipte saqlanadı, miyras bolıp o`tedi ha`m ko`z aldına keltiriledi. Bunday este saqlawda mag`liwmatti este saqlawdin` tiykarıg`i biologiyalıq mexanizmi mutatsiyalar ha`m usinin` menen baylanisli genliq du`zilistın o`zgeriwi esaplanadı. Adamda genetikalıq este saqlaw-biz u`yreniw ha`m ta`rbiyalaw arqalı ta`sir ko`rsete almaytug`ın birden-bir este saqlaw.

Ko`riw este saqlaw**- ko`riw obrazlarin saqlaw ha`m ko`z aldina keltiriw menen baylanisli. Ol qa`legen ka`sip iyeleri, a`sirese injener ha`m su`wretshiler ushin a`hmiyetli. **Esitiw arqali este saqlaw- bul ha`r qiyli misali muzikali, so`ylew seslerin jaqsi este saqlaw ha`m da`l aniq ko`z aldina keltiriw. Ol filologlarg`a, shet tillerin u`yreniwshilerge, akustik ha`m muzikantlarg`a kerek. **So`ylew este saqlawin** ayriqsha tu`rin so`z, oy ha`m logika menen tig`iz baylanisli bolg`an so`zlik-logikalıqtı quraydi. Este saqlawdin` bul tu`ri sonin` menen xarakterlenedi, bunda og`an iye adam waqiyalar ma`nisin, pikir aytiw yamasa qanday-da bir tastiylawdin` logikasin, oqip atirg`an teksttin` ma`nisin h.t.b. tez ha`m aniq este saqlap qaladi. Bul ma`nisti ol o`z so`zi menen, biraq da`l aniq aytip bere aladi. Este saqlawdin` bul tu`rine ilimpazlar, ta`jiriybeli lektorlar joqari oqiw orinlari ha`m mektep mug`allimleri iye.

**Ha`reket este saqlaw** este saqlaw ha`m saqlawdi, al kerek bolg`anda ha`r qiyli quramali ha`reketlerdi da`l aniq eleslete aliwdi quraydi. Ol ha`reket, a`sirese miynet ha`m sport ko`nlikpeleri ha`m uqiqlarin qa`liplestiriwde qatnasadi.

Adamnin` qol ha`reketin jetilistiriw este saqlawdin` usi tu`ri menen tikkeley baylanisli.

Emotsional este saqlaw- bul bastan keshirgenlerdi este saqlaw. Ol este saqlawdin` barliq tu`rlerin` jumisinda, biraq a`sirese adamlar arasindag`i qatnasta ko`rinedi. Materialdi bekkem yadta saqlawda emotsional este saqlawg`a tikkeley tiykarlang`an, adamda emotsional uwayim (bastan keshiriw) payda etken na`rse qiyinshilıqsız uzaq waqıtqa este qaladi.

**Iyis, da`m ha`m este saqlawdin`** basqa tu`rleri adam turmisinda ayiriqsha rol` atqarmaydi ha`m joqarida atap o`tken este saqlawlarg`a salıstırğ`anda olardin` mu`mkinshilikleri sheklengen.

Materialdi este saqlaw ha`m ko`z aldina keltiriw protsessinde erktin` qatnasi xakteri boyınsha este saqlawdi erksiz ha`m erkli dep ekige bo`ledi. Birinshi jag`dayda avtomat ta`rizde ju`z beretug`in este saqlaw ha`m ko`z aldina keltiriwdi na`zerde tutadi. Ekinshi jag`dayda bolsa bunday ma`sele a`lbette bar, al este saqlaw ha`m ko`z aldina keltiriw protsessinın` o`zi erklik ku`shti talap etedi.

Qiyal. Qiyal- basqa psixikalıq protsesslerden bo`lek turatug`in ha`m sonin` menen birge qabillaw, oylaw ha`m este saqlap qaliw arasindag`i aralıq jag`daydi iyeleytug`in, adam psixikasinin` ayriqsha formasi. Psixikalıq protsesstin` bul formasinin` spetsifikasi sonnan ibarat, qiyal barliq psixikalıq protsessler ha`m jag`daylar ishinde en` G`psixikalıqG` bolip, tek adam ushin xarakterli ha`m tan` qalarliq usil menen adam organizminin` is-ha`reketi menen baylanisli.

Bul fenomennin` sirlilig`ina keletug`in bolsaq, usi ku`nge shekem qiyal mexanizmi, sonnan onin` anatomiya-fiziologiyalıq tiykari haqqında hesh na`rse ma`lim emes. Adam miyinin` qaysi jerinde qiyal sheklenedi. Bizlerge belgili qaysi nerv organikalıq struktura menen baylanisli. Bul a`hmiyetli sorawlarg`a biz konkret hesh na`rse ayta almaymız.

Qiyal ja`rdeminde adam do`retdi, o`z is-ha`reketin jobalastiradi ha`m oni basqaradi. Adamnin` derlik barliq materialliq ha`m ruwxıy ma`deniyati adamnin` qiyalı ha`m do`retiwshiligi o`nimi esaplanadi. Qiyal adamg`a jag`dayda bag`darlanıw ha`m praktikalıq ha`reketlerdin` tikkeley bolmag`an aralasiwisiz ma`selelerdi sheshiw mu`mkinshiligin beretug`in ko`rgizbeli-obrazlı oylawdin` tiykari esaplanadi. Ol turmistin` praktikalıq ha`reket ya mu`mkin bolmag`anda yamasa qiyin bolg`anda, yaki uliwma maqsetke muwapıq bolmag`an jag`daylarda ja`rdem beredi.

Qiyaldin` qabillawdan ayirmashilig`i sonnan ibarat, onin` obrazlari barliq waqıtta da haqiyqatlıqqa tuwri kelmeydi, onda fantaziya, oylap tabiw elementleri bar. Eger qiyal sanag`a hesh biri yamasa haqiyqatlıqqa tuwri kelmeytug`in kartinalardi salsa ol **fantaziya** dep ataladi. Eger, sonin` menen birge, qiyal keleshekke bag`darlansa-ol **arziw yamasa a`rman** dep ataladi. **Jan`adan elesletiwshi qiyal etiw**- bul adam ushin jan`a bolg`an ob`ektlerdi olardin` su`wretleniwine, sizilmasina, sxemasına qaray ko`z aldina keltiriw boladi.

Tvorchestvolıq qiyal etiw jan`adan qiyal etip elesletiwden ayirmashilig`i sonnan ibarat, yag`niy tvorchestvolıq qiyal etiw tvorchestvolıq is protsessinde jan`a obrazlardi o`z betinshe do`retiw boladi. An`sag`an keleshektin` obrazlarin do`retiwdi a`rman etiw dep ataydi.

Qiyal to`rt tiykarg`i tu`rde boliwi mu`mkin- *jedel, passiv, o`nimli ha`m reproduktiv*. **Aktiv** yamasa jedel qiyaldan paydalana otirip adam o`z qa`lewi menen, erktin` ku`shi menen o`zinde tiyisli obrazlardi payda etedi.

Passiv qiyal obrazlari tosattan, adamnin` qa`lewi ha`m erkine qaramay payda boladi. **O`nimli qiyaldin`** ayirmashilig`i, bunda haqiyqatlıq adam ta`repinen tek g`ana mexanikalıq nusqalanıp yamasa elesletilmesten sanalı konstruksiyalaydi. Biraq bunda obrazda ol do`retiwshilik qayta jan`alanadi. **Reproduktiv qiyalda** haqiyqatlıqta qalay bolsa sol turisinda ko`z aldina keltiriw ma`selesi turadi, bunda fantaziya elementleri bolsa da, bunday qiyal do`retiwshilikke emes, al ko`birek qabillaw yamasa este saqlawg`a uqsaydi.

Qiyal etiw a`hmiyeti. Qiyal etiw miynet protsessinde payda boladi ha`m rawajlanadi. Qanday da bir buyimdi sog`iwdan burin adam neni sog`iwdi, qalayınsha sog`iwdi, usi sog`ilg`an buyim qalay bolıp shig`atug`inin ko`z aldina keltiredi.

Adam qiyalinin` jumisi a`debiyat ha`m iskusstvo menen sheklenbeydi. Ko`pshilik da`rejede ol ilimiy, texnikalıq, do`retiwshiliktin` basqa tu`rlerinde ko`rinedi. Bul jag`daylardin` barlig`ında fantaziya qiyaldin` tu`ri sipatında duris rol` atqaradi. Bul- tu`s ko`riw, gallyutsinatsiya, a`rmanlar.

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Tema. Oylaw.

Joba:

1. Oylaw haqqinda tu`sinik.
2. Oylawdin` o`zgesheliklari.
3. Oylaw protsesinin` sipatlamasi.
4. Oylaw formalari ha`m tu`rlari.
5. Aqil sapalari.

T.T: oylaw, aqil, aqil sipatlari, oylaw formalari, oylaw operatsiyalari, analiz, sintez, konkretlestiriv, juwmaqqa keliw, induktsiya, deduktsiya, Ko`rgizbeli-obrazli oylaw- bul oylawdin` qabil etiwge yamasa ko`z aldina keltiriwge su`yeniwi, abstrakt oylaw- bul biz biletug`inimizday-aq qabil etiwge ha`m ko`z aldina keltiriwge ta`n bolg`an ko`rgizbelilikten jurday bolg`an tu`sinikler.

OYLAW. Oylaw en` joqarg`i biliw protsessi esaplanadi. Ol jan`a bilim, do`retiwshilik sa`wleleniwdin` jedel formasi ha`m haqiyqatliqti adam ta`repinen qayta islewdi quraydi. Oylaw ya haqiyqatta, ya sub`ektte sol waqitta bolmag`an na`tiyjeni payda etedi. Oylawdi (elementar formada ol haywanlarda da bar) jan`a bilimdi aliw, bar tu`siniklerdi do`retiwshilik tu`rlendiriw sipatinda da tu`siniw mu`mkin.

Oylawdin` basqa psixologiyaliq protsesslerden o`zgesheligi sonnan ibarat, ol barliq waqitta sheshiw kerek bolg`an problemali jag`day, ma`selenin` boliwi ha`m bul ma`sele berilgen jag`daydin` jedel o`zgeriwi menen baylanisli. Oylawdin` qabil etiwden ayirmashilig`i ol sezimli mag`liwmat shegarasidan shig`adi, u`yreniw shegaralarin ken`eytedi. Oylawda sensor mag`liwmat tiykarinda belgili bir teoriyalig` ha`m praktikaliq juwmaqlar islenedi. Ol turmisti tek g`ana bo`lek bir zat, qubilis ha`m olardin` qa`siyetleri tu`rinde sa`wlelendirip qoymastan, olar arasinda bar bolg`an ko`pshilik jag`dayda tikkeley, qabillawda adamg`a berilmegen baylanislardi belgileydi. Zat ha`m qubilislar qa`siyeti, olar arasindag`i baylanislar oylawda uliwmalastirilg`an tu`rde, nizamlar tu`rinde sa`wlelenedi.

Turmista oylaw o`z aldina psixikaliq protsess sipatinda ha`reket etpeydi, ol basqa barliq biliw protsesslerinde-qabil etiw, diqqat, ko`z aldina keltiriv, este saqlaw, so`ylewde ko`zge ko`rinbey ha`reket etedi. Bul protsesslerdin` joqarg`i formasi a`lbette oylaw menen baylanisli ha`m olardin` bul biliw protsessinde qatnasiw da`rejesi olardin` rawajlaniw da`rejesin belgileydi.

Oylaw- zatlardin` negizin aniqlawshi ideyalar ha`reketi. Onin` juwmag`i obraz emes, al oy, ideya esaplanadi. Oylawdin` spetsifikaliq na`tiyjesi sipatinda tu`siniw- predmetler klassinin` olardin` uliwma ha`m ayriqsha o`zgesheliklerinde uliwmalasqan sa`wleleniwi shig`iwi mu`mkin.

Oylaw-ayriqsha tu'rdegi *teoriyalıq ha'm praktikalıq* is-ha'reket. Oylawdin teoriyalıq tu'sinigi- bul sonday oylaw, adam bunin menen paydalana otirip, ma'seleni sheshiw protsessinde tu'sinikke mu'ra'jat etedi, oyinda ha'reketlerdi orinlaydi, ta'jiriybe menen tikkeley isi bolmay, seziw organlari ja'rdeminde aling'an. Ol tu'sinik, talqilaw, oy juwmaq'i tu'rinde basqa adamlar ta'repinen aling'an tayar bilimlerden paydalana otirip ma'seleni basinan aqirina shekem yadta talqilaydi ha'm sheshimin izleydi Teoriyalıq ayqinlıq (ug'imlılıq) oylaw ilimiy teoriyalıq izertlewler ushin xarakterli.

Oylawdin negizgi formalari. *Tu'sinik*- bul oylaw formasi bolip, onda zatlardin ha'm qubilislaridin uliwma ja'ne onin u'stine en a'hmıyetli qa'siyetleri sa'wlelenedi. Ha'rbir zat, ha'rbir qubilis ko'plegen ha'rqiylı qa'siyetler, belgilerge iye boladi. Usi qa'siyetlerdi, belgilerdi en a'hmıyetli ha'm a'hmıyetsiz dep, eki kategoriyag'a bo'liwge boladi.

Tu'sinik- bilip aliwdin anag'urlim rawajlang'an ha'm ha'r ta'repleme formasi boladi, ol ko'z aldına keltiriwge qarag'anda haqiyqatlıqtı a'dewir ken ha'm tolıq sa'wlelendiredi. Bilip aliwdin ja'miyetlik tariyxıy jaqtan rawajlanıwi protsessinde tu'siniktin mazmunı ken'eyedi, teren'lesedi ha'm o'zgeredi. Misali, G'atomG' tu'sinigi.

Pikir. Pikirlerde do'gerek a'tiraptag'i du'n'yanin zatlari menen qubilislarinin ha'm olardin qa'siyetleri menen belgileri arasındag'i baylanislar ja'ne qatnasiqlar sa'wlelenedi. Pikir- bul oylaw formasi bolip, onda zatlar, qubilislar yamasa olardin qa'siyetleri jo'nidegi qanday da bir reje tastiylanadi yamasa biykarlanadi. Misali, G'Oqiwshi sabaqti bilediG' pikir, biykarlaw- G'Bul so'z feyil emesG'. Pikir tu'siniklerdin mazmunin ashıp beredi. Qanday da bir zatti yamasa qubilisti biliw- ol tuwralı duris ha'm mazmunlı pikir ayta aliw yag'niy ol tuwralı pikir ju'rite aliw degen so'z boladi.

Oydan juwmaq shig'ariw- sonday oylaw formasi, onin protsessinde adam ha'rqiylı pikirlerdi salıstirip ha'm analiz jasay otirip, olardin jan'a pikir keltirip shig'aradi. Mis, geometriyalıq teoremlardi da'lillew- oydan juwmaq shig'ariwdin tipik misali boladi. Adam oydan juwmaq shig'ariwdin tiykarinan eki tu'rin induktivlik ha'm deduktivlik juwmaq shig'ariwda paydalanadi.

Induktsiya- bul jeke pikirlerden uliwma pikirlerge qarap pikir ju'ritiw usili, ayirim faktlerdi ha'm qubilislarıdı u'yreniw tiykarında uliwma nizamlardi ja'ne qa'delerdi aniqlaw boladi.

Deduktsiya- bul uliwma pikirlerden jeke pikirge qaray pikir ju'ritiw, uliwma nizamlardi ha'm qa'delerdi biliwdin tiykarında ayirim faktlerdi ja'ne qa'delerdi bilip aliw boladi.

Induktsiya qanday da bir jag'ınan birgelikili bolg'an zatlardin ha'm qubilislaridin mu'mkinshiligi bolg'anınsha ko'birek mug'dari tuwralı bilimdi toplawdan baslanadi, bul na'rse zatlardag'i ha'm qubilislardag'i usas ja'ne pariqtı etetug'in na'rseni itibarg'a almawg'a mu'mkinshilik beredi. Usi zatlardin ha'm qubilislaridin usas belgilerin uliwmalastira otirip, uliwma juwmaq yamasa na'tiyje shig'aradi, uliwma qa'deni yamasa nizamdi aniqlaydi. Misali, G'U'y haywanlariG' degen tu'sinikti o'zlestirgen waqıtta oqiwshilar siyir paydali, at paydali, qoy, shoshqa da paydali ekenin aniqlaydi. Onnan son oqiwshilar usinin tiykarında G'barlıq u'y haywanlari paydali- degen juwmaq shig'aradiG'.

Oydan deduktivlik juwmaq shig'ariw adamg'a uliwma nizamlardi ha'm qa'delerdi biliwdin tiykarında ayirim zatlardin qa'siyetlerin ja'ne sapaların bilip aliw mu'mkinshiligin beredi. Misali, barlıq deneler qizdirilg'an waqıtta ken'eyip ketetug'inin bile otirip, adm jazdin shijg'irag'an issi ku'ninde temirjol rel'sleri de ken'eyip ketetug'in, al sonlıqtan da qurılıshilar temir joldi salg'an waqıtta rel'sler arasına belgili bir sanlıq qoyıp ketetug'inin aldin ala biledi.

Oylawdin jeke o'zgeshelikleri. Adamlardin oylaw xızmetindegi ayirmashılıqlar oylawdin ha'rqiylı sipatlarında ko'rinedi. Oylawdin o'z betinshiligi adamnin ko'binese basqa adamlardin ja'rdemine mu'ta'j bolmıstan jan'a waziypalardi ortag'a qoyiw ha'm za'ru'rli sheshimlerde ja'ne juwaplardı tawa biliw uqibi menen sipatlandı.

Aqildin ken'ligi adamnin xızmetinin ha'r qiyli tarawların qamtiytug'in bilip aliw xızmetinde, oy-o'risinin ken'liginde, biliwge jan-jaqli qumarlılıg'ında ko'rinedi. Oylawdin sipatlı retindegi ken' bilip aliw xızmeti ha'rta'repleme ha'm teren bilimlerde tiykarlanadi.

Aqildin teren'ligi en quramalı ma'selelerdin tu'p man'izin tu'sine aliwda, basqa adamlarda soraw payda bolmaytug'in jerde problemani ko're almawshılıqta ko'rinedi. Teren aqilg'a qubilislaridin ha'm waqiyalardin payda bolıwi sebeplerin tu'sinip aliw za'ru'rli, olardin bunnan bilay rawajlanıwin aldan ko're aliwshılıq ta'n boladi.

Aqildin epshilligi pikirdin waziypalardi sheshiwdin o'tmshi ta'jiriydesinde bekkemlenip qalg'an usillari menen a'dislerinin qiyimildatpaytug'in ta'sirinen erkin bolıwında, jag'day o'zgergen waqıtta o'z is-ha'reketlerin tez o'zgerte aliw uqibında ko'rinedi.

Aqildin tezligi- bul adamnin quramalı jag'daydı tez tu'sinip aliw, oni tez oylap shig'iw ha'm duris sheshimdi qabıllaw uqibi boladi.

Sinshil aqil- bul adamnin o'zinin ha'm basqalardin pikirlerin ob'ektiv tu'rde bahalap, ortag'a qoyılıp atirg'an barlıq rejelerdi ha'm juwmaqlardi puxta ha'm ha'rta'repleme teksere aliw uqibi boladi.

Oylawdin tu'rleri.

Zatliq-ta'sirshen'lik oylaw- bul oylawdin` zatlar u`stinde praktikaliq ha`reketlerdi islew menen baylanisli tu`ri boladi. A`piwayi formasi kishi balalarg`a ta`n boladi, olar ushin zatlar tuwrali oylaw zatlar u`stinde ha`reket islew, olardan bir na`rselerdi qurastiriw, sog`iw degendi bildiredi. Rawajlang`an formasinda ol belgili bir qa`sip iyelerine ta`n (ximik-analitik, oylap tabiwshi konstruktor).

**Ko`rgizbeli-obrazli oylaw-** bul oylawdin` qabil etiwge yamasa ko`z aldina keltiriwge su`yeniwi za`ru`r bolg`an tu`ri (jaziwshi, sazendeler).

Abstrakt oylaw- bul biz biletug`inimizday-aq qabil etiwge ha`m ko`z aldina keltiriwge ta`n bolg`an ko`rgizbelilikten jurday bolg`an tu`sinikler tiykarinda oylaw boladi.

Oylawdin` basqa protsesslerden ayirmashilig`i, ol belgili bir logika menen a`melge asiriladi. Demek, oylawdin` strukturasinda to`mendegidey- *salistiriw, analiz, sintez, abstraktsiya ha`m uliwmalastiriw siyaqli logikaliq operatsiyalardi* ayriqshalaw mu`mkin.

Salistiriw- zatlardin` ayirmashiliq ha`m uqsaslig`in ashadi. Salistiriw na`tiyjesi, sonday-aq, klassifikatsiya boliwi mu`mkin. Ayirim waqitlari ol teoriyaliq ha`m praktikaliq sananin` birlemshi formasi sipatinda da shig`adi.

Zatlardin` negizine elede teren`irek kiriw olardin` ishki baylanislarin, nizamliliqlarin ha`m qa`siyetlerin ashiwdi talap etedi. Bul *analiz ha`m sintez* ja`rdeminde a`melge asiriladi.

Analiz (tallaw)-bul predmettin` oni qurawshi elementlerge keyin ala salistiriw menen qiyalda yamasa praktikaliq bo`liniwi.

Sintez bul analitikaliq berilgen bo`limlerden bir pu`tinlikti quriw. Analiz ha`m sintez a`dette birge a`melge asiriladi, haqiqatliqti elede teren`irek biliwge ja`rdem beredi. G`Analiz ha`m sintez-dep jazg`an edi S.L.Rubinshteyin-barliq bilim beriw protsessinin` G`uliwma bo`lekleriG`.

Olar tek g`ana uliwma oylawg`a emes, al sezimlik u`yreniw ha`m qabillawg`a da tiyisli. Sezimlik biliwde analiz sol waqitqa shekem tiyislisinshe shiqpag`an ob`ekttin` qanday da bir sezimlik qa`siyetin shig`ariwda ko`rinedi. Analizdin` bilim beriw a`hmiyeti, ol en` tiykarg`isin ayirip, G`belgilepG` ha`m bo`liwi menen baylanisli. Teoriyaliq, praktikaliq, obrazli ha`m abstrakt intellekt o`z qa`liplesiwinde oylaw, birinshi gezekte analiz, sintez ha`m uliwmalastiriw operatsiyasin jetilistiriw menen baylanisli.

**Uliwmalastiriw ha`m konkretlestiriw.** *Abstraktsiya uliwmalastiriwdin`* zatlardi ha`m qubilislardi abstraktsiyalaniw protsessinde ajratilip shig`arilatug`in uliwma ja`ne en` a`hmiyetli belgilerine qaray oydan toparlarga biriktiriwdin` tiykarin quraydi. Mektep oqiwshilarinin` ta`lim aliw jumisinda uliwmalastiriw a`dette juwmaqlarda, aniqlamalarda, qa`delerde, klassifikatsiya jasawda ko`rinedi. Oqiwshilarg`a geyde uliwmalastiriw jasaw qiyin boladi, o`ytkeni a`ytewir uliwma emes, al en` a`hmiyetli belgilerdi o`z beinshe ajratip shig`ariw ba`rhama olardin` qolinan kele bermeydi.

Konkretlestiriw- bul oyda uliwma na`rseden usi uliwma na`rsege sa`ykes keletug`in jalg`iz na`rsege o`tiw boladi. Oqiw xizmetinde konkretlestiriw- uliwma teoriyaliq rejeni, qa`deni, nizamdi (grammatikaliq, tariyxiy) da`lilleytug`in misal, illyustratsiya, konkret fakt keltiriw degen so`z boladi. A`hmiyeti- ol bizin` teoriyaliq bilimlerimizdi turmis penen, praktika menen baylanistiradi ha`m haqiqatliqti duris tu`siniwge ja`rdem beredi. Konkretlestiwdin` bolmawi bilimlerin` formal` boliwina alip keledi, bunday bilimler turmistan ajiralip jala`n ash ha`m paydasiz abstraktsiyalar boladi.

Abstraktsiya-bul haqiqatqa o`z aldina o`mir su`rmeytug`in qubilistin` qanday-da bir ta`repi yamasa aspektin belgilew (ayiriw). Abstraktsiyalaw olardi, a`dette aldin ala o`tkerilgen analiz ha`m sintez tiykarinda elede teren`irek u`yreniw ushin orinlanadi. Bul operatsiyalardin` na`tiyjesi sipatinda jiwi tu`siniktin` qa`liplesiw shig`adi.

Tek g`ana qa`siyetler emes, al ha`reketler de, sonnan ma`seleni sheshiw usillari, abstraktsiyalang`an boliwi mu`mkin.

Oylaw menen so`ylewdin` baylanisi. Egerde, normal` adamnin` oylawi so`ylew menen ajiralmas baylanisli boladi. Pikir tilsiz, so`ylewsiz payda bolmaydi, ju`z bermeydi de, jasay almaydi da. Biz o`zimizdi esittirip yamasa ishimizden aytatug`in so`zler arqali oylaymiz, yag`niy oylaw formasinda ju`z beredi.

Fiziologiyaliq negizleri. Miydin` qabig`inda so`zlerdin` ja`rdemi menen payda bolatug`in ekinshi signalliq nervlik baylanislar zatlardin` arasindag`i en` a`hmiyetli qatnasiqlardi sa`wlelendiredi. I.P. Pavlovtin` ko`rsetkenindey aq, so`zler haqiqatliqtan alan` boliwdan ibarat ekenliginen ha`m uliwmalastiriwg`a jol qoyatug`inliqtan, al tap bul na`rse ilimpazdin` pikirinshe adamzat oylawinin` tu`p man`izin qurg`anliqtan da zatlar arasindag`i baylanislardi ha`m qubilislardi sa`wlelendiriw mu`mkin boladi.

Usig`an muwapiq tu`rde miydin` sol yarim sharinin` qabig`inda, u`sh so`ylew orayi, esitiw, ha`reket etiwshi ha`m ko`riw oraylari boladi. Usinday oraylardin` biri (**Vernike degen esitiw orayi**) qabil etilip atirg`an so`zlerdi tu`siniwdi ta`miyinleydi. Onin` jumisi buzilg`an waqitta adamda seslerdi seziw dawam etkeni menen adam so`zlerdi an`g`ariw, tanip aliw uqibin joyitadi, usinin` na`tiyjesinde onin` tu`sinip so`ylew uqibi da joyitiladi. So`ylewdin` **Broka degen ha`reket etiwshi orayi so`zlerdi aytiwdi** ta`miyinleydi. Usi orayi buzilg`an waqitta adam esitken so`zlerdi tu`sinsede, bir so`zde ayta almaydi, ol tek baqiriw ha`m so`zsiz qosiq aytiw uqibina iye

boladi. **Ko'riw orayinin` jumisi** jazilg'an so'zdi tu'siniwdi, oqiwdi ta'miyinleydi. Ol ziyanlang'an waqitta adamda ko'riw saqlanip qalsa da, ol oqiw uqibin joyitadi.

So'ylew ha'm onin` waziypalari.

Biri-biri menen qatnas jasay otirip, adamlar so'zlerdi qollanadi ha'm anaw yamasa minaw tildin` grammatikaliq qa'delerin paydalanadi. *Til so'z belgilerinin` sistemasi, adamlardin` o'z-ara qatnasin a'melge asiriwg'a ja'rdem beretug'in qural boladi. So'ylew- bul adamlardin` qatnas jasaw ma'qsetinde tildin` paydalaniw protsessi boladi. Usi ma'nide til iskusstvonin` jetiskenliklerin bekkemlew ha'm a'wladtan a'wladqa miyras etip qaldiriw qurali boladi.*

Solay etip **so'ylewdin` waziypalarinin` biri- adamlardin` arasinda qatnas jasaw qurali retinde xizmet etiw boladi.** So'ylewdin` basqa bir en` a'hmiyetli waziypasi joqarida qarap shig'arilg'an oylaw- so'ylew formasinda a'melge asiriladi, degen rejede kelip shig'adi. **So'ylew** (atap aytqanda ishki so'ylew- biz onin` ja'rdemi menen ishten oylaytug'in ishki sessiz so'ylew protsessi) **oylaw qurali boladi.**

Sorawlar.

- Oylawg'a uliwma sipatlama berin`iz.
- So'ylewge ha'm onin` waziypalarina sipatlama berin`iz.
- So'ylew ha'm oylaw o'z-ara qalayinsha baylanisqan.
- Oylaw operatsiyalari tuwrali aytip berin`.
- Tu'sinik, pikir ha'm oy juwmag'i degen ne.
- Awizeki ha'm jazba so'ylewdin` psixologiyaliq o'zgesheliklerin sipatlap berin`iz.
- Dialogliq ha'm monologliq so'ylewdin` o'zgesheliklerin salistirin`.

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Tema. Sezim ha'm emotsiyalar, erk.

Joba

1. Sezim ha'm emotsiyalar haqqinda tu'sinik.
2. Emotsional jag`daylardin` tu`rleri.
3. Sezimlerdin` tu`rleri.
4. Motiv ha'm motivatsiya.

T.T: sezim, sezimnin` tu`rleri, emotsiya, emotsional jag`daylar, affekt, stress, distress, keypiyat, intellektual sezimler, emotsional sezimler,

Motiv, motivatsiya, uyaliw, qiynaliw, erk, erktin` tu`rleri, ekr sipatlari.

Insannin` ishki o`mirinin` ayriqsha, ju`da` a`hmiyetli ta`repin emotsiya ha`m sezimler iyeleydi. Sub`ekt ushin jeke ishki dun`yasinin` haqlig`i ha`m aniqsig`i, birinshi gezekte, emotsionalliq shinliq, onin` bastan keshiriwleri sipatinda ko`rinedi. Bizin` ha`r birimiz ha`r bir ma`writte belgili bir emotsional jag`dayda bolamiz, anaw yamasa minaw sezimlerdi bastan keshiremiz.

Emotsiyalardin` ko`p tu`rliligi ha`mmege belgili-quwanish, qapashiliq, ashiw, tan`laniw, tu`skinlikke tu`siw, qa`weterleniw, jek ko`riw h.t.b. Sezimler du`n`yasi bizin` turmisimizdin` barliq ta`replerine -basqalarg`a qatnas, bizin` jumisimiz, sa`wbet ha`m biliwge kiredi. Insan is-ha`reketinin` ayriqsha tarawi-iskusstvo tikkeley insan emotsiyalari ha`m sezimlerine qaratilg`an.

Emotsiyalar su`wretlewshi, fenomenal planda sub`ekttin` qorshag`an ortalıqqa, onin` menen ne ju`z berip atirg`anina naduris qatnasin bildiredi. Bul qatnasti bastan keshiriw emotsiya yamasa sezim esaplanadi, olar adam menen sol waqitta ne, jag`imli yamasa jag`imsizliq ju`z berip atirg`anlig`in bildiredi.

Insan jedelligi deregi, is-ha`reketke iytermelewshi talap ha`m motivler tarawında jatadi. Olardin` qanaatlaniwi maqset qoyiw, aniq turmisliq ma`selelerdi sheshiwden ibarat. Talaptin` qanaatlaniwına bag`darlang`an, qoyilg`an maqsetti a`melge asirilutug`in real turmisliq sha`rtler emotsional bastan keshiriwlerdin` ha`r qiyililg`in eskertedi. Talaptin` qanaatlaniw ha`m maqsetke erisiwge ja`rdem etiwshi sha`rt, predmet ha`m qubilislar unamli emotsiyalardi-qanaatlaniw, quwanish, qizig`iwshiliq, qoziw h.t.b payda etedi. Kerisinshe, sub`ekt ta`repinen talap ha`m maqsetlerdin` a`melge asiriliwi ushin tosqinliq etedi dep qabillaniwshi jag`daylar kerı emotsiyalardi ha`m uwayimlardi-qanaatlanbawshiliq, qapashiliq, qorqiw, qa`weteleniw h.t.b payda etedi.

Demek, emotsiyalardin` eki ta`repleme sebepti bolıwin konstatlaw mu`mkin-bul bir ta`repten, talaplar menen (motivatsiya), ekinshi ta`repten jag`daydin` ayriqshalig`i menen. Emotsiyalar bul eki waqiyalar qatari arasinda baylanis ha`m qatnas ornatadi, sub`ektke ha`zirgi jag`dayda onin` talaplarinin` orinlaniwi yamasa orinlanbawi haqqında signal beredi. G`Emotsiyalar-dep jazg`an edi A.N.Leont`ev-ishki signallar funktsiyasin orinlaydi, ishki degenimizde, olar tikkeley sol predmetlik shinliqtin` psixikalıq sa`wleleniwi esaplanbaydi. Emotsiyanin` o`zgesheligi sonnan ibarat, olar motivler (talaplar) ha`m tabis yamasa og`an juwap beriwshi is-ha`reket sub`ektinin` tabisli a`melge asiwi mu`mkinshiligi arasındag`i qatnasti sa`wlelendirediG`.

S.L.Rubinshteynnin` anıqlawı boyınsha emotsiyalar talaplar (motivler)din` o`mir su`riwinin` sub`ektiv formasi esaplanadi. Bul demek, motivatsiya sub`ektke og`an ob`ekt a`hmiyetliliği talaplig`i haqqında signal beriwshi ha`m og`an is-ha`reketti bag`darlawg`a iytermelewshi bastan keshiriw formasında emotsionallıq jag`day tu`rinde ashiladi.

Bunda emotsiya ha`m motivatsiyalıq protsessler ten`lestirilmeydi. Emotsional bastan keshiriwler motivlerdin` o`mir su`riwinin` juwmaqlıq na`tijeliliginen ibarat. Olar talaplardi qanaatlaniw ha`m maqsetke erisiwge tayarlaytug`in ha`m belgileytug`in barliq protsesslerdi sa`wlelendirmeydi.

Solay etip, emotsiyalar-talap ha`m motivler menen baylanisli ha`m sub`ektke ta`sir etiwshi qubilis ha`m jag`daylardin` a`hmiyetliliğın tikkeley-sezimlik bastan keshiriwler formasında sa`wlelendiwshi psixikalıq protsess ha`m jag`daylardin` ayriqsha klassi. Insan sezimi-bul onin` dun`yag`a, onin` ne islep atirg`anina, tikkeley bastan keshiriwlerde onin` menen ne ju`z berip atirg`anlig`ına qatnasi.

Emotsiyalar oyaniw funktsiyasin atqaradi-ju`z berip atirg`anlardi bahalawdan ha`reketke oyaniw payda boladi. Bahalaw belgisine (unamli yamasa unamsiz) muwapiq, ha`reket ya za`ru`rli, kerekli na`rseni o`zinikine aylandiriw, iyelewge, yamasa sa`tsiz ha`rekettin` toqtawına, yamasa basqasin tan`lawg`a bag`darlaniwi mu`mkin.

Oyaniw menen emotsiyanin` nerv kletkalarinin` ha`m uliwma barliq organizmnin` jedellesiwi siyaqli funktsiyasi tig`iz baylanisli. Emotsiyalar orayliq nerv sistemasinin` ha`m onin` ayirim strukturalarinin` is-ha`reketinin` optimal da`rejesin ta`miyinleydi. Emotsional protsesslerdin` ko`p funktsiyalı sisteması tonus regulyatsisi ha`m indvidtin` jedelligi esaplanadi. Emotsional jag`daydin` is-ha`rekettin` o`nimdarlig`ına-onin` tempi ha`m ritmi-ta`sir etiw-ha`r birimizge belgili. Quwanish emotsiyalari, is-ha`reket tabisına iseniw adamg`a qosimsha ku`sh berip, elede ko`birek ha`m jedel islewge iytermeleydi.

Emotsiyanin` sintezlewshi funktsiyasi bo`lek, waqit ha`m ken`islikte waqiya ha`m faktlerdi bir pu`tinlikke biriktiriw, sintezlewge mu`mkinshilik beredi. A.R.Luriya ko`rsetken edi, ku`shli emotsional bastan keshiriwdi tuwdirg`an jag`day menen tuwri yamasa tosattan baylanisqan obrazlar jiyindisi, sub`ekt sanasında bekkem kompleks payda etedi. Onin` elementlerinin` birin aktualizatsiyalaw, ayirim waqitlari sub`ekttin` erkine qarsi, sanasında onin` basqa elementlerinin` ju`zege shig`iwin keltirip shig`aradi.

Emotsiyalar ekspressiv (ta`sirli) funktsiyani atqaradi. Jiwi jag`dayda olar periferik xarakterdegi (qizariw, ag`ariw, dem aliwdin` tezlesiwı, ju`rek uriwi) organikalıq o`zgerisler menen ta`sirli ha`reketler (mimikada-bet ha`reketinde, pantomimikada-denenin` ha`reketinde, vokalizatsiya-dawistin` intonatsiya ha`m tembrında) menen o`tedi. Ku`ndelikli turmista ta`sirli ha`reketlerdi, biz a`dette, a`tiraptag`i adamlar keypiyati, emotsional jag`dayındag`i o`zgerislerdi da`l qabillaymiz ha`m bahalaymiz.

Emotsiyalar ayriqsha funktsiyani atqaradi-olar G`ma`nıske ma`seleni qoyadiG`.

Misali, G'Ko'plegen tabisli ha'reketler menen toli ku'n, adamnin' keypiyatini tu'siriwi, onda jag'imsiz emotsional iz qaldiriw mu'mkin. Ku'ndelikli ta'shwishler menen bul iz onsha bilinbey turadi. Biraq, adam keyinine qarap, o'tken ku'ndi qiyalanan o'tkeretug'in payitlarda, onin' keypiyati predmetlik derekke iye boladi-a'yne usi waqiyadan onda emotsional iz qaldirg'anin ko'rsetiwshi affektiv signal payda boladi.

Bunday ma'seleni sheshiw ushin ayriqsha ishki jumis kerek. (A.N.Leont'ev)G'.

Emotsiyalardin' atap o'tilgen funktsiyalari uliwma bir funktsiyanin'-is-ha'rekettin' ishki retlesiwini ha'r qiyli ta'repleri esaplanadi.

4. Sezim tu'rleri ha'm formalari. Insannin' emotsional du'n'yasi ha'r tu'rli ha'm ha'r qiyili sapada. Emotsional protsessler yamasa bastan keshiriwlerge affekt, a'sirese, emotsiya, keypiyat, qumar, stress, sezimlerde kiritedi.

Affekt-sub'ekt ushin turmisliq a'hmiyetli tosattan o'zgerisler menen baylanisli ha'm sanaliq is-ha'rekette keskin o'zgerisler ha'm ta'sirli ha'reketlik ko'rinisler menen o'tetug'in ku'shli ha'm salsitirmali tu'rde qisqa waqitliq emotsional jag'day. Affektiv jag'day sanali is-ha'rekettin' toqtawshilig'inda, sub'ekttin' minez-qulqi ushin sanaliq qadag'alawinin' buziliwinda ko'rinedi.

Affekt real jag'dayda sub'ekttin' qa'wipli, jiyyi tosattan payda bolg'an jag'daylardan shig'iw ushin jol tabiwg'a uqibi bolmag'anda rawajlanadi. Affekt a'ste-aqirin tayarlaniw mu'mkin-keskin keri emotsional jag'day payda etiwshi jag'daydin' qaytalanwi, ol ku'shli, basqarip bolmaytug'in affektiv jariliwdi payda etiw mu'mkin bolg'an affektin' akkumulyatsiyasina alip keledi.

Affekt G'tarayg'an sanaG' dep ataliwshi fenomen menen birge ju'redi, bunda ol pu'tkilley arefleksiv bolip qaladi ha'm payda bolg'an affekt jag'dayi ha'm zorlap ju'klenbegen ha'reket penen o'zine tartadi. Sananin' buziliwi sub'ekt keyin ala bul affektti payda etken ha'm onin' o'tiw barisinin' ayirim paytlarin esley almawina alip keliwi mu'mkin. Affekttin' aldin aliw ushin a'dette, oni payda boliw basqishinda, yag'niy onin' payda boliwina tosqinliq jasaw kerek. Bunin' ushin affekt payda etiwshi jag'daylardan uzag'iraq boliw, shalg'itatug'in ha'reketlerde orinlaw, buni islese ju'z beretug'in qa'lemegen aqibetlerde ko'z aldina keltiriw h.t.b

Fiziologiyaliq ha'm patologiyaliq affekttin' psixologo-yuridikaliq aspekti, jinayi huqiqta o'z isine juwap bere aliw ha'm juwap bere almaw ma'selesine sud psixiatriyasi kursinda toqtap o'temiz.

Emotsiyalardin' affekttan ayirmashilig'i, uzag'iraq ha'm kem jedelli jag'daydi ko'rsetedi. Emotsiyalar jag'dayliq xarakterge iye, yag'niy adamnin' bar bolg'an yamasa mu'mkin bolg'an jag'dayga, o'z is-ha'reketi ha'm o'z ha'reketlerine bahalawshi qatnasin bildiredi. Emotsiyalar idiatorliq xarakterge iye-olar rael payda bolmag'an, bastan keshirgen yamasa ko'z aldina keltirilgen jag'daylar haqqinda ko'z aldina keltiriwge baylanisli payda bolatug'in jag'day ha'm waqiyalardi aldi burin seziw uqibina iye.

Emotsiyanin' a'hmiyetli o'zgesheligi olardin' uliwmalastiriw ha'm kommunikatsiyaga uqiylilig'inan ibarat. Adamnin' emotsional ta'jiriybesi onin' jeke bastan keshiriwlerinen ju'da ken', ol sonday-aq basqa adamlar menen qatnasta payda bolatug'in emotsional birgelikte bastan keshiriwde qa'liplesedi.

Keypiyat degenimiz salistirmali tu'rde a'zzi ko'ringen, turaqli emotsional jag'day. Keypiyat insannin' barliq minez-qulqina emotsional ren' beredi. Eger adamnin' keypiyati jaqsi bolsa, onin' bir na'rseni qabillaw yamasa ko'z aldina keltiriwi de unamli ren'de boladi.

S.L.Rubinshteyn basqa emotsional payda bolawlardan ayirmashiliqli tu'rde keypiyatnin' eki tiykarg'i belgilerin atap o'tken. Birinshiden, olar predmetli emes, al jeke shaxsina, adamnin' keypiyati jaqsi bolg'anda, ol tek g'ana quwanishli emes, al og'an quwanishli. Ekinshiden, keypiyat qanday da bir jeke waqiyaga bag'ishlang'an, arnawli bastan keshiriw emes, al taralg'an uliwma jag'day.

Keypiyat adamnin' a'tiraptag'ilarg'a qatnasi qalay du'ziliwi, ju'z berip atirg'anlardi qalay qabillaw ha'm an'lawi, o'z turmisindagi waqiyalarg'a qanday ko'z-qarasta ekenligi menen belgilenedi.

Qumar-ku'shli, teren', absolyut u'stem emotsional bastan keshiriw. Qumar diqqatti ja'mlewde, oylardin' ha'm ku'shtin' jiynaliwinda, olardin' bir maqsetke bag'darlaniwinda ko'rinedi. Qumarliq adamdi pu'tkilley qamrap aladi, qumarliq seze otirip adam ja'bir shegiwshi, qanday da bir ku'shtin' hu'kimlarlig'indagi'ga uqsap qaladi. Qumarliq barliq ku'shti jiynap, ja'mlep tek bir na'rsege bag'darlag'ani ushin ziyarli da boliw, biraq sonin' menen birge ulli bolwi da mu'mkin. Du'n'yada ele hesh bir ulli na'rse ulken qumarlanisiz a'melge asirilmag'an.

Stress ekstremal turmisliq jag'daylarda payda boliwshi, adamnan nerv-psixikaliq ku'shinin' mobilizatsiyasin talap etiwshi emotsional bastan keshiriwdin' ayriqsha formasinan ibarat. Ol qa'wip, qorqinish, o'kpelew jag'daylarinda h.t.b payda boladi. Stress psixikaliq protsesslerdin' o'tiwinde o'zgerislerge, emotsional qozg'alisqa, is-ha'rekettin' motivatsion transformatsiyasina, ha'reket ha'm so'ylewdin' buziliwina alip keledi. Ayirim waqitlari napryajenie insan is-ha'reketine unamli ta'sir etedi.

Stress organizmnin' o'mir su'riwinin' o'zgeriwshen' jag'daylarina maslasiwi ushin za'ru'r. Stress haqqindagi ta'limattin' tiykarin saliwshi G.Sel'enin' pikirinshe, stress o'z rawajlaniwinda u'sh basqishtan o'tedi- 1) G'qa'weterleni reaktsiyasiG', bunda organizmnin' qorg'awshi ku'shleri mobilizitsiyalanadi 2) G'qarsilasiw basqishiG', bunda stressorg'a toliq maslasiw sa'wlelenedi 3) G'ha'lsirew basqishiG' eger stressor ku'shli bolsa ha'm adamga uzaq waqit ta'sir etse bunnan qashiw kerek.

Adam stress penen o'zi qalay gu'resiwi memkin degen sorawg'a G.Sele bilay juwap beredi G'Fizikaliq jedellik ja'rdem beredi, biraq tek bunin' o'zi jetkilikli emes. En' a'hmiyetlisi-jasaw G'minez-quliq kodeksiG'ne iye boliw. O'zin'izge G'maqset portG'in tabin'-bul ilaji bolg'ansha ko'birek adamlarg'a miyrimlilik payda etedi, ko'birek dos arttirin'. .Eger siz adamlarg'a kerek bolsan'iz, za'ru'r boslan'iz, siz qutqarilg'an esaplanasizG'.

Sezim-adam ta'repinen shinliqtin' predmet ha'm qubilislarina o'z qatnasinin' bastan keshiriwinin' tiykarg'i formalarinin' biri, ol salistirmali tu'rde tu'raqlilik ha'm bekkemlilik penen ajiraladi. Insan sezimi emotsiyalardin' uliwmalasiwi sipatinda payda boladi-sezimlerdin' payda boliwi ha'm rawajlaniwi turaqli emotsional qatnaslardin' qal'iplesiwin bildiredi. Aniq du'zilgen jag'dayda predmetlerdin' jag'dayliq a'hmiyetin sa'wlelendiriwshi jag'dayliq emotsiyalar ha'm affektlerden pariqli ra'wishte sezimler turaqli motivatsiyaliq a'hmiyetke iye qubislardi ayiradi.

Jag'dayliq ha'm turaqli emotsional bastan keshiriwlerdin' sa'ykes emesligi psixologiyada sezimlerdin' **ambivalentligi** degen atalg'an. Bastan keshiriwlerdin' ambivalentligi jiyi ayirim turmis reallarina ha'm o'tkinshi jag'dayg'a emotsional reaksiyanin' turaqli emotsional qatnaslardin' say kelmewinde payda boladi (misali, eger unamli bahalanatug'in adamlar, doslar adamg'a diqqatsiz bolsa, ashiwi keliwi).

A'dep-ikram (etikaliq) sezimler adamnin' basqa adamlarg'a, Watang'a, shan'arag'ina, o'zine bolg'an qatnasin bildiredi. Moralliqliq sezimge muhabbat, gumanizm, patriotizm, haqiyqatliq, abiroy, uyat h.t.b kiredi. A'dep-ikram sezimlerin' ha'r tu'rliligi insan qatnasinin' ko'p tu'rliligin sa'wlelendiredi. A'dep-ikram seziminin' en' joqari formasi-*jaqsiliqqa muhabbat*. Etikaliq sezimler insan minez-qulqin retlestiredi. Eger ol o'zin qal'iplesken minez-quliq normalarina say tutsa, bunnan qanaatlanadi, o'zin isenimli sezedi. Eger onin' ha'reketleri uliwma belgilengen normalarg'a muwapiq kelmese, ol qolaysizliq, uyat sezedi.

Uyat tiykarinda an'lanbag'an tu'rde ayipkershilik sezimi jatadi, bunda tek g'ana o'zin'e ashiw emes, al qabillang'an normalardi ha'm ko'rsetpelerdi buziwdan qorqiw bar. Insan minez-qulqinin' joqarg'i a'dep-ikramlilik retlestiriwshisi hu'jdan. Etikaliq emes ha'reketi islegen adamnin' jag'dayi qanday bolatug'inlig'i ha'mmege belgili. Bul uwayimlar G'hu'jdan azabiG' dep atalip, bunin' tiykarinda gu'na ha'm jat bolip ketiw keselligi, adamnin' basqalardan ajiraliwi jatadi.

Intellectual (biliw) sezimi adamnin' du'n'yag'a biliw qatnasi menen payda boladi. Biliw seziminin' predmeti ha'm bilim aliw protsessi ha'm onin' na'tiyjesi de boliwi mu'mkin. Intellectual sezimlerde qizig'iwshilq, biliwge qumar, sirdi seziw, tan'laniwdi jatqariw mu'mkin. Intellectual sezimnin' shin'i muhabbatin' haqiyqatliqqa uliwmalasqan muhabbat sezimi boladi, ol turmis sirina teren' kiriwge mu'mkinshilik beretug'in u'lken ha'reketleniwshi ku'sh boladi.

Estetikaliq sezimler ko'rkem baha ha'm talg'amda ko'rinedi. Adam ta'rbiya protsessinde rawajlang'an estetikaliq talg'amg'a iye bolsa, iskustvo shig'armasi, ta'biyat kartinası, basqa adamdi qabillag'anda o'zi ushin jag'imli yamasa jag'imsiz emotsiyalardi sezedi, onin' diapazoni ju'da' ken'-ra'ha'tleniw sezimi ha'm quwaniwdan-jek ko'riwge shekem.

Sezimlerdin' qal'iplesiwi insan sub'ektivliginin' rawajlaniwinin' za'ru'r sha'rti esaplanadi. Motiv, ideal, minez-quliq normalari biliwdin' o'zi adam onin' menen basshiliq etiw ushin jeterli emes. Tek g'ana turaqli sezimler predmeti bolip g'ana, bul bilimler real tilek ha'm is-ha'reket retlestiriwshisi boladi.

Insan sezimleri onin' basqa adamlar menen qarim-qatnasına sebepshi, olar ja'miyettin' da'stu'ri ha'm a'deti menen retlesedi. Insan seziminin' qal'iplesiw protsessi onin' ishki du'n'yasinin' du'ziliwi protsessi menen tig'iz baylanisli. Individual rawajlaniw protsessinde sezimler jag'dayliq emotsiyalardan keyin payda boladi.

Insan seziminin' payda boliwinin' ja'ne bir ta'repi-olardin' modallig'inin' ayirmashilig'i, bastan keshiriwdin' sapasi. Insannin' emotsional o'mirinin' bul aspekti amerikalı psixolog K.Izard ta'repinen islep shig'ilg'an differentsiyalli emotsiya teoriyasında berilgen. Ol on fundamental emotsiyani ayirg'an-qizig'iwshiliq-qoziw, quwanish, tan'laniw, qayg'i-azap shegiw, ashiw-qa'ha'r, jek ko'riw-jerkeniw, jaman ko'riw-mensinbew, qorqiw-za'rresi ushiw, uyaliw-tartiniw, ayip-o'kinish. Da'slepki u'sh emotsiyani K.Izard unamlig'a, qalg'an jetewin unamsizg'a jatqaradi.

Qizig'iw-qoziw-jiyi bastan keshiriletug'i unamli emotsiya, ol uqiqlar, bilimler, oylawlardin' rawajlaniwında motivatsiyanin' en' a'hmiyetlisi esaplanadi. Qizig'iwshiliq-bul ku'ndelikli jumisti normal obrazda uslap turatug'in jalg'iz motivatsiya. Qizig'iwshiliq-qoziw-bul qamtıp aliw, biliwge qushtarliq sezimi. Qizig'iwshiliq emotsiyasin seziwshi adamda izertlew, aralasiw, o'z ta'jiriyesin ken'eytiw, qizig'iwshiliq oyatqan adam yamasa ob'ektke jaqinlasiw tilegi payda boladi. Intensiv qizig'iwshiliqta yamasa qoziwda adam o'zin ko'terin'ki ha'm tirishe sezedi.

Quwanish isenimlilik ha'm a'hmiyetlilik sezimi menen, qiyinshiliqlardi jen'iwge uqiqlilıq seziw ha'm o'mirden la'zzetleniw sezimi menen sipatlanadi. Quwanish o'zinen qanaatlaniw, a'tiraptag'ilardan ha'm du'n'yadan qanaatlaniw menen o'tedi. Quwanish jiyi ku'sh ha'm energetikalıq ko'teriliw menen o'tedi. Quwanish-bul o'z mu'mkinshiliklerin'di a'melge asirg'anda payda boladi. O'z mu'mkinshiliklerin a'melge asiriwg'a tosqinliq etiw, bul quwaniwg'a tosqinliq etiw degen. Biraq quwanish o'mirlik maqsetlerge erisiwge bag'darlang'an oy ha'm ha'reketlerdin' tuwri na'tiyjesi bolmawi da mu'mkin. Diniy ko'z-qarastan quwanish-en' joqarg'i danalıq.

Tan'laniw-o'tkinshi emotsiya, ol tez payda bolip ha'm tez o'tip ketedi. Basqa emotsiyalardan pariqli ra'wishte, tan'laniw uzaq waqit minez-quliqti motivirovat' etpeydi. Tan'laniw din' funktsiyasi sub'ekttin' tabisli ha'reketlerge, jan'a yamasa tosattan bolatug'in waqiyalarg'a tayarlawdan ibarat.

Qiynaliw-en' ken' tarqalg'an keri emotsiya, ol qayg'i ha'm depressiyada dominant (u'stin) esaplanadi. Qiynaliw din' psixologiyaliq sebepleri ku'ndelikli turmistag'i ko'plegen problemali jag'daylardi, talap etiwshilik jag'daylardi, basqa da emotsiyalar, ko'z aldina keltiriwlerdi h.t.b o'z ishine qamtiydi. Qiynaliw di bastan keshiriw qayg'i, keypiyattin' tu'siwi, u'mitsizlik, jalg'izliq, izolyatsiya, tu'skinlik sipatinda su'wretlenedi. Qiynaliw-ha'm qiynalip atirg'an adamg'a, ha'm a'tiraptag'ilarg'a og'an ha'zir jaman ekenligi haqqinda xabar beredi. Qiynaliw-adam qiynaliw di pa'seytiw ushin, onin' sebeplerin saplastiriw og'an sebep bolip xizmet etetug'in ob'ektke o'z qatnasin o'zgeritiw ushin belgili bir ha'reketi a'melge asiriw g'a iytermeleydi. Qiynaliw din' en' awir formasi bolg'an qayg'inin' deregi jog'altiw boladi. En' awir qayg'i jaqin adamin' di jog'altqanda payda boladi. Qayg'i jag'dayin adam awir bastan keshiredi. Watandarliq psixologiyada adamnin' qayg'ina bastan keshiriwinin' psixologiyaliq mexanizmi u'yrenilgen. Atap o'tiw orinli, adamnin' a'dep-ikramlilik rawajlaniwinda qiynaliw ha'm onin' sarplaniwi joqarg'i ruwxiy tu'siniw din' sha'rti.

Qa'ha'r-ku'shli keri emotsiya, adam qa'legen maqsetine erisiw jolindag'i tosqinliqqa juwap retinde payda boladi. Ashiw din' maqsetlerinin' bir-jeke namisina tiyiwi. Qizig'iwshiliq yamasa quwaniw jag'dayinin' buziliwi, aldaw, erkine qarsi bir na'rse ni islewge ma'jbu'rlew. Ashiw di bastan keshiriw de adam o'z ku'shin sezedi ha'm ashiw deregine taslaniw di qa'leydi. Ashiw qanshelli ku'shli bolsa, sub'ekt o'zin sonshelli ku'shli ha'm energichniy sezedi, fizikalik ha'reketke talap sonshelli ku'shli boladi. Qa'ha'r lengende energiyanin' mobilizitsiyasi sonshelli ku'shli, bunda adam eger ashiwin qanday da bir jol menen shig'armasa, jarilip ketetug'inin sezedi. Qa'ha'r lengende ashiw affekt basqishina jetedi.

Jek ko'riwshilik siyaqli emotsional jag'day ob'ektti joq etiw yamasa oni o'zgeritiw za'ru'r ligin bastan keshiriw menen baylanisli jag'day, bul adam sanasinda bahali a'hmiyetli, normal ha'm usi normallilik foninda qa'siyetsiz-kemshilikli keskin kelispew aqibeti. Materialliq predmetler de, sotsialliq ha'reketler de, basqa adamlardin' ha'reketleri de jek ko'riwshilik payda etiw i mu'mkin. Jek ko'riwshilik ashiw siyaqli, o'zine qaratiliwi da mu'mkin, bunda o'zin bahalaw pa'seyedi ha'm o'zin ayiplaw payda boladi.

Jerkeniw adamg'a o'zin jaman ko'rip atirg'an adamn ku'shli rek, aqilliraq, qanday da bir qatnasta jaqsiraq seziniw kerek bolg'an jag'daylar menen baylanisli. Jerkeniw-basqa adam, topar yamasa predmetlerden u'stinligi olardi bahasizlandiriw sezimi. Jerkeniwshi adam shetlenedi, o'zi ha'm basqalar arasinda araliq payda etedi. Jerkeniw, ashiw ha'm jek ko'riw siyaqli qaysi bir ma'niste dushpanlilik sezimi esaplanadi. Adam o'zi jaman ko'rgen na'rsege dushpanlarday qaraydi.

Qorqiw emotsiyalardin' ishindegi en' ku'shli ha'm qa'wiplisi. Qa'wip haqqinda xabar beriwshi waqiya, sha'rt yamasa jag'day qorqiw sebebi boliwi mu'mkin. Qorqiw u'lken ku'sh emotsiyasi esaplanadi, ol sub'ekttin' sanasina ha'm minez-qulqina ku'shli ta'sir ko'rsetedi. Qorqiw baxitsizliq, isenimsizlik, toliq qorg'aniwsizliqti aldin ala seziw sipatinda bastan keshiriledi. Adam o'zine qa'wipti sezedi. Qorqiw jag'imsiz sezimnen za'resi ushiw g'a shekem boliwi mu'mkin. Qorqiw seziminin' rawajlaniwinda kishken waqtindag'i ta'rbiya u'lken rol atqaradi. Gumanistik ta'rbiya qorqiwdi bastan keshiriw di joqqa shig'aradi, ata-analar balasin qorqitiwdan tiyip oni qa'wiplerden qorqpaw g'a u'yretedi. Qatal, normativ ta'rbiyada ata-ana balag'a o'znin' normalr di buziw aldindag'i qorqinishin o'tkeredi, qorqiwdin' zianlilik i jiwi ata-analar ta'repinen pa'seytirilip jiberiledi ha'm olar bile tura balani qorqitadi.

Uyat emotsiya sipatinda adam di sonday jag'day g'a salad i, ol o'zin kishkene, a'zzi, sharasiz, emotsional qapa, hesh na'rsege jaramsizday sezedi. Uyaliw waqtinsha, logikalik ha'm na'tiyjeli oylaw u'qibinan ayiradi, ayirim jag'daylarda-jen'iliw, sa'tsizlik sezimin payda etedi. Uyaliw o'z-o'zin'e jek ko'riw payda etiw i mu'mkin. Insannin' normal qa'lewlari uyaliw payda etiwshi jag'day g'a tu'speydi yamasa qorqinishsiz ta'wbe etiwge uqiylilik, ku'shli, erikli shaxstin' rawajlaniwinda a'hmiyetli sha'rt esaplanadi.

Ayip naduris ha'reket islegende payda boladi. A'dette adamlar qag'iydani buzip ha'm o'z jeke pikirler shegarasin basip o'tkenligin an'lag'anda ayipli sezedi. Olar o'z moynina juwapkershilikti aliwdan bas tartqanda da ayip sezedi. Ayip a'dette adam o'z ha'reketin o'zi ayiplag'anda, basqalardin' bug'an qanday qatnasta bolg'aninan biyg'a rez ju'z beredi. Ayip sezimi o'kiniw, o'zin o'zi ayiplaw ha'm o'z bahasin pa'seytiw siyaqli reaksiyalardi payda etedi. Ayip adam o'zinin' jeke juwapkershiligin sezgen jag'dayda payda boladi. Ayipti bastan keshiriw, Men qa'testim, basqalarg'a yamasa o'zime qarata nahaq boldim degen qiynawshi sezimnen ibarat. Ayip sotsialliq juwapkershilik ta'rbiyasinda uyaliw di toliqitiradi, biraq a'yne hu'jdannin' oyaniwi ha'm rawajlaniw psixologiyaliq jetiliskenlikke ta'sir etedi.

Ha'r qiyli adamlarda emotsiya ha'm sezimler ha'r qiyli a'hmiyetke iye. Emotsionalliq adam temperamentinin' bir ta'repin quraydi. Yag'niy belgili bir mo'lsherde tuwma ha'm na'sillik negizi menen belgilenedi.

Insan sezimlerinin' jiyindisi-bul adamnin' du'n'yag'a, ha'm birinshi gezekte jeke bastan keshiriwlerinin' tu'r ha'm tikkeley formasinda basqa adamlarg'a qatnasi jiyindisi.

Erk haqqinda tu'sinik. Adam aktiv maqluq retinde tek do'gerek a'tiraptag'i du'n'yani qabil etip, tek og'an qanday da bir qatnas jasap g'ana qalmastan, al onin' ta'sirine juwap ta beredi, do'gerek-a'tiraptag'i du'n'yag'a

ta'sirin tiygizip, oni o'z maqsatlarida jan'aratip o'zgartip turadi. Bunday waqitta Adam o'zi azli ko'pli an'g'aratug'in belgili bir maqsatlarida go'zleydi.

Geyde maqsatke erisiw qiyinshiliq tuwdirmaydi ha'm ku'sh saliwdi talap etpeydi (ma'selen, kitap tekshede jatqan bolsa ha'm adamnin bos waqti bolsa, ma'qset- kitap oqiwi boladi h.t.b). Biraq ko'binese ma'qsetke erisiw qiyinshiliqlardi ha'm tosqinliqlardi jen'ip shig'iw menen baylanisli boladi. Qiyinshiliqlar menen tosqinliqlar eki tu'rli- *sirtqi ha'm ishki* boladi.

Sirtqi tosqinliqlar – bul adamnin g'a'rezsiz emes sirtqi tosqinliqlar, sirtqi kesent, basqa adamlardin qarsiliq ko'rsetiwi, ta'biyiy tosqinliqlar boladi.

Ishki tosqinliqlar adamnin o'zine g'a'rezli boladi, bul kerek na'rseni islewdi qa'lemewshilik, qarama-qarsi niyetlerdin boliwi, adamnin uyan'lig'i, jaman keyip, oysizliq penen ha'reket etiw a'deti, jalqawliq, qorqinish sezimi, jorta menshenshilik etiw h.t.b.

Erk - adamnin qiyinshiliqlardi ha'm tosqinliqlardi jen'ip shig'iwina baylanisli bolg'an maqsatli ha'reketlerin ja'ne qiliqlarin belgileytug'in onin psixikaliq xizmeti boladi.

Tosqinliqlardi ha'm qiyinshiliqlardi jen'ip shig'iw erkli ku'sh saliw dep atalatug'in, adamnin fizikaliq, intellektualliq ha'm moralliqlik ku'shlerin mobilizatsiyalaytug'in nervlik- psixikaliq qatti ku'sh jumsawinin ayiriqsha halatin talap etedi.

Ta'kirarlaw ushin sorawlar.

- Sezim haqqinda tu'sinikW
- Emotsiya degenimiz neW
- Emotsional jag'daylardin tu'rleriW
- “Affekt”- so'zinin ma'nisiW
- Moralliqlik, intellektualliqlik, estetik sezimlerden tu'sinigiW
- Erk haqqinda tu'sinikW
- Eriklik ha'reketin du'zilisiW
- Shaxstin eriklik sipatlariW

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «Umumiy psixologiya». T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «Psixologiya». T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a'99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Tema: Temperament.

Joba:

1. Temperament haqqinda tu'sinik.
2. Temperamentin fiziologiyaliq negizleri.
3. Temperament tu'rleri ha'm olardin sipatlamasi.
4. Ta'lim-ta'rbiya protsesinde balalardin temperamentlerin esapqa aliw.

T.T: temperament, temperamen ttipleri, xolerik temperament, sangvinik temperament, melanxolik temperament, flegmatik temperament, temperament teoriyalari, gumoral teoriya, konstitutsional teoriya, nerv sistemasi xizmeti teoriiyasi

Temperament- adamnin` nerv is-ha`reketinin` joqarg`i tipinin` sirtqi ko`rinisi sonliqtan da, ta`rbiya, o`zin-o`zi ta`rbiyalaw na`tiyjesinde bul sirtqi ko`rinis burmalaniwi, o`zgeriwi, haqiyqiy temperamenttin` G`maskirovkasiG` ju`z beriwi mu`mkin.

Temperament haqqinda bilimnin` qisqasha sholiwi.** Temperament haqqinda bilimnin` do`retiwshisi a`yyemgi grek vrachi **Gippokrat esaplanadi. Ol adamlar to`rt tiykarg`i G`organizmnin` shireleriG`-qan, flegma, sari o`t ha`m qara o`t o`z-ara qatnasi menen ayirmashiliqlanadi dep tastiylag`an edi. G`Organizm shirelerinin`G` o`z-ara qatnasi grekshe G`krasisG` so`zi menen belgilengen, son` bul so`zdi latin tilindegi G`sa`ykesG` G`duris ilajG` so`zi menen o`zgartken. Gippokrattin` ilimine su`yene otirip, ja`ne bir belgili antik da`wirdin` vrachi **Klavdiy Galen** temperamentler tipologiyasin islep shig`ip, oni o`zinin` belgili G`--G` traktatinda bayanlag`an. Onin` ta`limatina muwapiq temperament organizmda qaysi bir shirenin` ko`pligine baylanisli. Ol temperamenttin` 13 tu`rin ajiratqan, biraq son` olar to`rtewge keltirilgen. Temperament tu`rlerinin` bul to`rt atamasi ha`mmege jaqsi tanis sangvinik (latin tilinen qan), xolerik (grek tilinen o`t), melanxolik (grek tilinen qara o`t) ha`m flegmatik (grek tilinen silekey).

Immanuil Kant, aytqan edi, fiziologiyaliq ko`z-qarastan, temperament haqqinda so`z ketkende fizikaliq konstitutsiyani (ku`shli yamasa a`zzi) ha`m kompleksiyani (suyiq, o`mirlik ku`sh ja`rdeminde denede nizamli ha`reketleniwshi, bug`an sonday-aq bul shirelerdi qayta islewde issi yamasa suwıqtı kiritedi) na`zerde tutadi. Biraq psixologiyaliq ko`z-qarastan, jannin` temperamenti sipatında (sezim ha`m qa`lewler uqiylilig`i), bul qan qa`siyetine tiyisli ko`rinisler sezim ha`m tilek oyınları analogiyası boyınsha denelik ha`reketleniwshi sebepler menen (bunda qan en` a`hmiyetlisi) belgilengen.

Temperamentler haqqinda ilimnin` basli bo`liniwi-sezim temperamenti ha`m ha`reket temperamenti bolip ekige bo`linedi, uliwma to`rt temperamenti beredi.

Sezim temperamentlerine **Kant** to`mendegilerdi kiritken A) sangvinik ha`m V) onin` qarama-qarsisi-melanxolik. Birinshisi o`zgeshelikke iye, sezimge tez ha`m ku`shli ta`sir etedi, biraq sezim teren`ge kirmeydi (uzaq bolmaydi), ekinshi temperamentte bolsa sezimler kem ko`ringen, biraq tamirin teren` jiberedi. Bunda qayg`i yamasa kewil xoshliqqa beyimlilikke emes, al sezimler temperamenti ayirmashilig`in an`law kerek.

Zamanago`y psixologiyaliq ilimde ko`pshilik konstitutsion kontseptsiyalar onda adamnin` psixikaliq qa`siyetlerinin` qa`liplesiwinde qorshag`an ortalıq ha`m sotsiallıq jag`daylardin` roline jeterlishe baha berilmegenligi o`tkir sing`a alinadi.

**Pavlovtin`** izertlewlerinin` arqasında watandarlıq psixologiyada temperament haqqında belgili da`rejede adamnin` tuwma minezlemesi sebepshi bolg`an jeke shaxstin` qa`siyeti sipatında tu`sinik payda boldi. Misali B.G.Anan`ev Xomo sapiens tu`ri wa`kili sipatında adamnin` tiykarg`i qa`siyetleri tek g`ana zeyinde emes, al temperamentde ko`rinedi dep esaplag`an.

Watandarlıq psixologiyada temperament teoriyasinin` rawajlanıwına **B.M.Teplov** u`lken u`les qosti. Onin` temperament qa`siyetlerin u`yreniwge arnalg`an jumislari, tek g`ana temperament mashqalasına zamanago`y ko`z-qarasti belgilep qoymastan, temperamenti ja`ne de eksperimental izertlew islep shig`iwi ushin tiykar boldi. Teplov temperament qa`siyetlerine psixikaliq is-ha`reketin` dinamikasin xarakterlewshi turaqli psixikaliq qa`siyetlerdi kiritken. Temperamenttin` individual o`zgesheliklerin ol temperamenttin` anaw yamasa minaw ha`r qiyli rawajlanıw da`rejesi menen tu`sindirgen.

**Temperamenttin` fiziologiyaliq tiykarlari.** I.P.Pavlov iytlerde sha`rtli reflekslerdin` islep shig`iliwi o`zgesheliklerin u`yrene otirip, olardin` minez-qulqında ha`m sha`rtli-reflektorli is-ha`reketin` keshyiwindegi individual ayirmashiliqqa diqqat awdarg`an. Bul ayirmashiliqlar birinshi gezekte sha`rtli reflekslerdin` payda bolıw anıqlıg`i, sonday-aq, olardin` o`shiwi o`zgesheligi siyaqli minez-qulıq aspektlerinde ko`ringen. Bul jag`day atap o`tilgen ayirmashiliqlar tek g`ana eksperimental jag`daydin` ha`r qiyililig`i menen tu`sindirilmeytug`ini ha`m bunin` tiykarında nerv protsesslerinin` birneshe fundamental qa`siyetleri jatirg`anlig`ında degen gipotezani alg`a su`riwge mu`mkinshilik berdi. Pavlovtin` pikirinshe, bul qa`siyetlerge qoziw, toqtaw, olardin` sabirlilig`i ha`m shaqqanlig`i ku`shi kiredi.

Nerv protsessleri ku`shi- bul nerv kletkalarinin` ku`shli qoziw ha`m uzaq waqitliq toqtawdi bastan keshiriw uqiylilig`i, yag`niy nerv kletkalarinin` shidamlilig`i ha`m miynetke jaramlılig`i. Nerv protsessinin` ku`shi ku`shli qozdiriwshilarg`a-ku`shli qozdiriwshilar ku`shli nerv sistemasında, ku`shli qoziw protsessin payda etedi, a`zzi nerv sistemasında-qoziwdin` a`zzi protsessin ha`m toqtawdi payda etetug`in tiyisli reaksiyada ko`rinedi.

Saldamlılıq bul nerv protsesslerinin` proporsional o`z-ara qatnasin na`zerde tutadi. Qoziw protsessinin` toqtawdan basimlılig`i sha`rtli reflekslerdin` payda bolıw tezligi ha`m olardin` o`shiwinin` a`steliginde ko`rinedi. Toqtaw protsessinin` qoziwdan basimlılig`i sha`rtli reflekslerdin` a`ste payda bolıwi ha`m olardin` o`shiwinin` tezligi menen belgilenedi.

Nerv protsesslerinin` shaqqanlig`i-bul nerv sistemasinin` sirtqi ortalıq jag`daylari talabi menen tez juwap retinde qoziw protsessin toqtaw protsessi menen ha`m kerisinshe almastiriw (o`zgertiw) uqiylilig`i.

Pavlov ta'repinen belgilengen nerv protsessleri qa'siyetleri nerv sistemasinin tipi, yamasa joqari nerv is-ha'reketi tipin belgilewshi belgili bir kombinatsiyalardi payda etiwu mu'mkin. Bul tip individ ushin xarakterli bolg'an nerv sistemasinin tiykarg'i jiyindilarinan-ku'sh, saldamlilik ha'm jedellikten, qoziw ha'm toqtawdin o'z-ara qatnasinan quraladi. Pavlovta' pikirshe, nerv sistemasinin Gippokrat ta'repinen atap o'tilgen temperament tiplerine jaqin bolg'an to'rt tiykarg'i tipi bar. Nerv protsesslerinin ku'shinin ko'riniwinin ayirmashiliqlarina qarap ku'shli ha'm a'zzi, olar o'z gezeginde saldamli ha'm shalag'ay bolip bo'liniwu mu'mkin. Bunda shalag'ay tipte qoziw toqtawdan u'stem boladi. Sonday-aq, en son g'isi ku'shli saldamli tipler shaqqan ha'm qos jaqqas bolip bo'linedi

Pavlov ta'repinen belgilengen nerv sistemasi tipleri tek g'ana sani emes, al tiykarg'i sipatlamasi boyinsha da temperamenttin klassikalik to'rt tipine say

1. Sangvinik-ku'shli, saldamli, shaqqan tip
2. Flegmatik-ku'shli, saldamli, az ha'reketlenetug'in (qos jaqqas) tip
3. Xolerik-ku'shli, biraq shalag'ay, qoziwg'a salistirg'anda toqtaw protsessleri a'zzi
4. Melanxolik-qoziw ha'm qoziwdin a'zzi protsessleri (a'zzi tip).

Solay etip, nerv sistemasi tipi degende Pavlov nerv sistemasinin qorshag'an ortalik ha'm ta'rbiya ta'sirinde az o'zgergen ha'm tuwma qa'siyetlerin tu'singen. Nerv sistemasinin bul qa'siyetleri nerv sistemasinin uliwma tipinin psixikalik ko'rinisi esaplang'an temperamenttin fiziologiyalik tiykarin quraydi.

Temperament tipleri ha'm olardin psixologiyalik sipatlamasi. Temperament tiplerinin konkret ko'rinisleri ha'r qiyli. Insan temperamenti o'zgeshelikleri tek g'ana minez-quliqta ko'rinip qalmastan, biliw is-ha'reketi dinamikasi ha'm sezim tarawi o'zgesheligin belgileydi, insannin ha'reket ha'm qalawlerinde, sonday-aq, intellektual is-ha'reketi, so'ylew o'zgesheligi h.t.b sa'wlelenedi.

Ha'zirgi waqitta biz barliq temperamentler tiplerine toliq psixologiyalik sipatlama beriw mu'mkinshiligine iyemiz. Da'stu'riy to'rt tipke psixologiyalik sipatlama du'ziw ushin a'dette temperamenttin tiykarg'i qa'siyetleri paydalaniladi. Bul qa'siyetlerin ko'pshiligi B.M.Teplov ha'm onin sha'kirtlerinin miynetlerinde aship berilgen, son watarlarliq ilimpazlar izertlewlerinde keyingi rawajlaniw tapqan. Bul izertlewler barisinda Teplov ta'repinen usinilg'an atamalaridin ayirimlari o'zgergen, sonday-aq jan'a qa'siyetler ashilg'an. Misali, Teplov ta'repinen G'emotsional qoziwG` dep atalg'an temperament qa'siyeti, psixologiyalik a'debiyatta jiyi senzitivlik (sezimlilik), al sirtqi ta'sir payda etken erksiz ha'reketlerin reaktivligi-reaktivnosit` dep ataladi. Temperamenttin basqa da qa'siyetlerinin atamaları o'zgergen. Sonin menen birge temperament qa'siyetlerine ekstraversiya-introversiyani kiritte baslag'an. Bul tu'sinikler adamnin is-ha'reketi ha'm reaksiyasi neden-(sol waqitta (ekstraversiya) payda bolatug'in sirtqi ta'sirlerden be yamasa keleshek ha'm o'tmish penen baylanisli (introversiya) oy, tu'sinik ha'm obrazlar menen baylanisli bolg'an ko'pshilik g'a'rezli bolg'an) payda bolg'anlig'in aniqlaydi.

Xolerik- bul nerv sistemasi toqtaw u'stinen qoziwdin basimlilik'in aniqlanatug'in adam, na'tiyjede ol tez, jiyi oylanbay ha'reket etedi, o'zin toqtata almay, irke almay qaladi, ha'reketlerinde shalt, shaqqan shidamsizliq ko'rsetip, ku'ygeleklik, biybasliq, o'zin uslay almaw ko'rinedi. Onin nerv sistemasinin saldamli bolmawi onin jedelligi ha'm jigerliliginin o'zgeriwinde tsikllikti belgileydi, qanday-da is penen qizig'ip ketip, ol jan-ta'ni menen berilip isleydi, biraq og'an ku'shi uzaqqa jetpeydi, ku'shi tawsilg'an waqitta ol ha'mme na'rsege qoli suwip qaladi. Ku'ygeleklik jag'day, jaman keypiyat, ku'shtin pa'seyiw ha'm uyan'liq payda boladi.

Sangvinik- ku'shli, saldamli, shaqqan nerv sistemasina iye, shaqqan reaksiya iyesi, onin ha'reketleri oylang'an, quwnaq, usinin na'tiyjesinde ol turmis qiyinshiliqlarina ku'shli qarsiliq ko'rsete aladi. Onin nerv sistemasinin shaqqanlig'i sezimlerin, qizig'iwshiliqlardin, ko'z-qaraslardin o'zgeriwshen'ligine, jan'a jag'daylarga an'sat beyimlesiwge sebepshi boladi. Bul jaqsi sa'wbetles adam, jan'a adamlar menen tez til tabisip ketedi, sonliqtan da onin tanislari ko'p, biraq ol qarim-qatnas ha'm su'yiwsilikte turaqlilik penen ayriqshalanbaydi. Ol ba'rha qoziwda, qizig'arli jumislari ko'p bolg'an jag'dayda g'ana o'nimdarli xizmetker, kerijag'dayda ol zerigerli, uyan' bolip basqa na'rsege alan bolip ketedi. Stressliq jag'daylarda G'arisan reaksiyasiG` payda boladi, yag'niy o'zin oylap, jedel qorg'aydi, sharayattin normallasiwi ushin gu'resedi.

Flegmatik- ku'shli, saldamli, biraq qos jaqqas nerv sistemasina iye, aqibetinde ju'da a'ste ta'sirlenedi, onsha ko'p so'ylemeydi, emotsiyalar a'ste-aqirin payda boladi (quwantiw ha'm ku'ldiriw qiyin), joqari miynet su'ygishlikke iye, ku'shli ha'm uzaq dawam etiwshi shimirkendiriwshilerge jaqsi qarsiliq ete aladi, biraq ku'tilmegen, jan'a jag'daylarda tez reaksiya qaytariw uqibina iye emes. Barliq u'yengenlerin bekkem yadta saqlap qaladi, arttirilg'an stereotip ha'm uqiqlarinan waz keshiw qolinaran kelmeydi, jumisin, doslarin, turmis ta'rizin ha'm a'detlerin o'zgerkendi jaqtirmaydi, jan'a jag'daylarga qiyin ha'm a'ste ko'nligedi. Keypiyati turaqli ha'm bir tegis. Awir kewilsizlikler bolg'an jag'dayda flegmatikler sirtqi ko'rinisinen tinis bolip qaladi.

Melanxolik- nerv sistemasi a'zzi, ha'tteki ku'shli bolmag'an qozdiriwshilarg'a da joqari ta'sirshen'likke iye, al ku'shli turshiktiriwshi G'u'zilisG` G'bo'getG` G'qoyan stressiG` payda etiwu mu'mkin, sonliqtan da stressliq jag'daylarda (imtixan, jaris, qa'wip h.t.b) melanxioliktin is-ha'rekinin na'tiyjeleri ku'ndelikli turmistag'idan pa's boliwu mu'mkin.

Joqari sezimtalliq tez sharshaw ha`m iskerliktin` pa`seywine alip keledi (ko`birek dem alis talap etiledi). A`ytewir sebepler de ko`z jas, kewil qaliwdi payda etedi. Keypiyati ju`da` o`zgeriwshen`, biraq a`dette melanxolik o`z sezimlerin ko`rsetpey, jasiriwga`a urinadi, o`z ta`shwishlerin hesh kimgе aytpaydi, ko`pshilik jag`dayda qapa, tu`skin, o`zine isenimsiz, qa`weterli, onda nevrotikaliq buzilislar ju`z beriwі mu`mkin. Biraq nerv sistemasinin` joqari sezimtalig`ina iye bola otirip, melanxolikler jiyi jaqsi rawajlang`an ko`rkem ha`m intellektualliq uqiylarg`a iye boladi.

Anaw yamasa minaw ereseк adam temperamenttin` qaysi tipine iye ekenligin aytiw qiyin. Nerv sistemasinin` tipi na`silden o`tetug`in bolsa da, absolyut o`zgermeytug`in bolip qalmaydi. Waqittin` o`tiwi menen, sonday-aq sistemali shinig`iqlar, ta`rbiya, turmisliq jag`daylar ta`sirinde nerv protsessleri a`zzilewi yamasa ku`sheyiwi, olardin` o`tiwi tezlesiwі yamasa pa`seyiwі mu`mkin. Misali, balalardin` arasinda xolerik ha`m sangvinkiler ko`p (olar shoq, kewilli, tez ha`m jen`il ta`sirlenedi, jilag`annan son` bir minuttan keyin basqa na`rsege alan` bolip, shaqalaq atip ku`ledi, yag`niy nerv protsesslerinin` ha`reketshen`ligi joqari). Jasi u`lken adamlar arasinda kerisinshe flegmatik ha`m melanxolikler basim.

Temperament- bul adamnin` joqari nerv sistemasinin` sirtqi ko`rinisi, sonliqtan da ta`rbiya, o`zin-o`zi ta`rbiyalaw na`tiyjesinde bul sirtqi ko`rinis burmalaniwi, o`zgeriwі, haqiyqiy temperamenttin` G`maskirovkaG`si ju`z beriwі mu`mkin. Sonliqtan da temperamenttin` G`tazaG` tipleri siyrek ushirasadi, anaw yamasa minaw tendentsiyanin` basim boliwi insan minez-qulqinda barliq waqitta da ko`rinedi.

1-tablitsa. Temperamentler tipleri ha`m ulli adamlar.

Gippokrat boyinsha temperament tipleri	Qisqasha minezleme	I.P.Pavlov boyinsha nerv sistemasi qa`siyetleri	Ulli insanlar
Flegmatik	Pasiv, ju`da` miynetkesh, a`ste maslasiwshi, emotsiyalar a`ste ko`rinedi	Tinish, ku`shli, saldamli, kem ha`reket	I.A. Krilov M.I. Kutuzov I. N`yuton
Sangvinik	Jedel, shaqqan, an`sat maslasadi	Tirishe, ku`shli, saldamli, shaqqan	M.Yu. Lermontov Napoleon I V.A. Motsart
Xolerik	Jedel, shaqqan, aytqanında turatug`in, emotsiyaların basqara almaydi	Tez qoziwshi, ku`shli, shalag`ay, shaqqan	Petr I A.S. Pushkin A.V. Suvorov M. Robesp`er
Melanxolik	Passiv, tez sharshaydi, qiyin maslasadi, ju`da` sezimtal	A`zzi, shalag`ay, shaqqan yamasa kem ha`reket	N.V. Gogol` P.I. Chaykovskiy

Is-ha`rekette temperamenttin` roli. Ha`r bir is-ha`reket insan psixikasi ha`m onin` dinamikaliq o`zgesheliklerine belgili bir talap qoyadi, barliq is-ha`reket ushin jaramli temperamenttin` o`zi joq. Obrazli tu`rde su`wretlew mu`mkin, xolerikaliq temperamenttegi adamlar jedel, ta`wekelshilikli (jawinger), sangvinikler-sho`lkemlestiriwshilik jumislari ushin (siyasatshilar), melanxolikler-ilm ha`m iskusstvoda, do`retiwshilik jumislari ushin (oyshillar), flegmatikler-joba menen isleytug`in ha`m o`nimdarli is-ha`reketler ushin (do`retiwshi) jaramli. Bir neshe ka`sip ha`m jumislari ushin adamnin` belgili bir qa`siyetleri qadag`an etilgen, misali, ushiwshi-istrebitel` ushin jay basarliq, qos jaqqasliq, nerv sistemasinin` a`zziligi. Demek, flegmatik ha`m melanxolikler bunday jumislari ushin jaramsiz.

Miyнет ha`m oqiwdа temperamenttin` roli sonnan ibarat, onnan ha`r qiyli qolaysiz jag`day, emotsiogen faktor, pedagogikaliq ta`sir payda etetug`in psixikaliq jag`daylardin` jumisina ta`sirine baylanisli. Temperamentten nerv-psixikaliq basim (misali, jumisqa baha beriw, jumisti qadag`alawdi ku`tiw, jumis pa`tin jedellestiriw, ta`rtip-intizamliq ta`sirler h.t.b) da`rejesin belgilewshi ha`r qiyli faktorlardin` ta`sirine baylanisli.

Temperamenttin` is-ha`reket talaplarina maslasiwinin` to`rt joli bar.

Birinshi joli-ka`siplik tan`law, onin` waziypalarinin` biri-bul jumisqa za`ru`rli temperament qa`siyetlerine iye bolmag`an adamlardi jolatpaw. Bul jol tek g`ana jeke shaxsqа ku`shli talap qoyatug`in ka`sipke tan`lawda a`melge asiriladi.

Temperamenttin` is-ha`reketke maslasiwinin` *ekinshi joli* adamga`a qoyilip atirilg`an talaptin`, jumistin` jag`daydi ha`m usullarinin` individuallig`inan ibarat.

*U`shinshi joli*-temperamenttin` is-ha`reketke unamli qatnasin qa`liplestiriwi ha`m tiyisli sebepler arqali temperamenttin` kerі ta`sirin jen`iwden ibarat.

Temperamenttin` is-ha`reket talaplarina maslasiwdin` to`rtinshi, tiykarg`i ha`m en`ken` tarqalg`an joli-onin` individual stilin qa`liplestiriw. Jumistin` individual stili degenimizde ha`reketin` sol adam ushin xarakterli ha`m

is-ha`rekettin` na`tiyjeli juwmag`ina erisiwdi ta`miyinleytug`in jeke o`zgeshelikke iye usillar sistemasi ha`m ha`reketler usili tu`siniledi.

Temperament minez-quliqlik ha`m qarim-qatnas usillarinda iz qaldiradi, misali sangvinik derlik barliq waqitta sa`wbette initsiator boladi, tanis emes adamlar arasinda o`zin erkin sezedi, jan`a o`zgeshe jag`day oni tek qozdiradi, al melanxolik bolsa kerisinshe qisinadi, jan`a jag`day, jan`a adamlar arasinda albirap qaladi. Flegmatikler de jan`a adamlar menen qiyin til tabisadi, o`z sezimlerin az ko`rsetedi ha`m uzaq waqitqa shekem kimdur onin` menen tanispaqshi ekenligin an`lamaydi. Ol muhabbat qatnaslarin dosliqtan baslawg`a beyim ha`m aqiri, biraq jildam metamorfozlarsiz su`yip qaladi, o`ytkeni onda sezimlar ritmi pa`seygen, sezimlar turaqlilig`i oni bir adamdi jaqsi ko`riwshi etip qoyadi. Xolerik, sangviniklerde bolsa, kerisinshe, muhabbat jiyi jariliw siyaqli, bir qarastan payda boladi, biraq ju`da` turaqli bolmaydi.

Insan jumisinin` o`nimdarlig`i onin` temperamentinin` o`zgesheligi menen tig`iz baylanisli. Eger jumista bir talap tu`rinen ekinshisine tez-tez o`tip turiw, sheshim qabillawda operativlik talap etilse, sangviniktin` ayriqsha shaqqanlig`i qosimsha na`tiyje beriw mu`mkin. Flegmatik ha`m melanxolikler kerisinshe, xolerik ha`m sangviniklerge salistirg`anda qatal reglamentatsiya ha`m bir qa`lptegi jumista u`lken o`nimdarliq ha`m sharshawg`a qarsiliqqa iye.

Minez-quliqlik qatnasta temperamenttin` ha`r qiyli tipindegi adamlardin` reaksiyasi o`zgesheligin aldin ala ko`riw ha`m olarg`a adekvat diqqat qaratiw mu`mkin ha`m sha`rt. Atap o`tiw kerek, temperament minez-quliqtin` mazmunliq emes, al tek g`ana dinamikaliq sipatlamasin belgileydi. Bir temperament tiykarinda ha`m G`ulliG` ha`m sotsialliq sanda joq shaxs boliwi mu`mkin.

I.P.Pavlov joqari nerv is-ha`reketinin` ja`ne u`sh G`haqiyqiy insaniylik tiplerG`in atap o`tken, olar-oylawshiliq, ko`rkem, ortasha. Oylawshi tip wa`killeri (shep yarimsharinin` ekinshi signalliqlik sistemasi basim) aqilli, turmisliq qubilislarin` toliq analizine, konkret emes abstrakt oylawg`a beyim. Bul tiptegi adamlar a`dette matematika, filosofiya menen qizig`adi, olarg`a ilimiy jumislar unaydi.

Ko`rkem tiptegi adamlarda (shep yarimsharinin` birinshi signalliqlik sistemasi basim) oylaw obrazli, og`an joqari emotsionalliq, qiyaldin` ayqinlig`i, haqiyqatliqti qabillaw tirisheligi ha`m tikkeleyligi iz qaldiradi. Olardi birinshi gezekte iskusstvo, teatr, poeziya, muzika, jaziwshiliq ha`m ko`rkem o`neri qiziqtiradi. Olar qarim-qatnastin` ken` shen`berine tirisadi. Al oylawshi tiptegi adamlardi, skeptikaliq tu`rde G`qurg`aqG` sipatinda bahalaydi. Ko`pshilik adamlar (80 protsentke shekem) G`artin ortalig`qa, ortasha tipke jatadi. Olardin` minezinde azg`ana ratsional yamasa emotsional baslama bar ha`m bul kishkene balaliq da`wirindegi ta`rbiyag`a, turmisliq jag`daylarga baylanisli. Bul 12-16-jaslarda ko`rine baslaydi, biraz o`spirimler waqtinin` ko`pshiligin a`debiyat, muzika, iskusstvoga` bag`ishlasa, basqalar-shaxmat, fizika, matematikag`a bag`ishlaydi.

Zamanago`y izertlewlerdin` tastiyoqlawinsha, on` ha`m shep yarim sharlar spetsifikaliqlik funktsiyalarga iye ha`m anaw yamasa minaw yarim shardin` basimlig`i insan shaxsinin` individual o`zgesheligine anag`urilm ta`sir ko`rsetedi.

7. Temperamenttin` ekstraversiya-introversiya menen o`z-ara qatnasi. Ayzek basqa avtorlardin` ko`plegen jumislarina izertlewler ha`m analizler o`tkeriw na`tiyjesinde jeke shaxs strukturasinin` fundamental parametrleri **G`nevrotizmG`** ha`m **G`ekstraversiya-introversiyaG`** ekenligin ko`rsetken.

Belgili psixolog K.Yung adamlardi jeke shaxs skladi boyinsha ekstravert (G`sirtqa murajaat etkenG`) ha`m introvertlerge (G`o`z ishine murajaat etkenG`) dep bo`lgen. Ekstravertler sa`wbetles, jedel, optimist, shaqqan, olarda JNH tipi ku`shli, temperamenti boyinsha olar sangvinik yamasa xolerikler. Introvertler az so`yleytug`in, basiq, ha`mmeden ajiralg`an, o`z ha`reketlerinde tek o`z tu`sinigine tiykarlanadi, sheshim qabillawg`a shintlap qaraydi, o`z emotsiyalarin` qadag`alaydi. Introvertlerge flegmatik ha`m melanxolikler kiredi. Biraq o`mirde taza ekstravert yamasa introvertler siyrek ushirasadi. Bizin` ha`r birimizde bul ekiwinin` de ko`rinisleri bar, bul nerv sistemasinin` tuwma qa`siyetlerinen, jas, ta`rbiya, turmisliq jag`daylarga baylanisli. Tan` qalarlig`i, ekstravertlerde on` yarimshari baslawshi esaplanadi, buni biraz sirtqi pishininen de an`law mu`mkin-olardin` shep ko`zi ko`birek rawajlang`an, shep ko`zi ashig`iraq ha`m ma`nilirek (adamnin` nervi atanaq ta`rizinde ju`redi, yag`niy on` yarimshardan denenin` shep ta`repine ha`m shep yarimshardan-denenin` on` ta`repine). Introvertlerde shep yarimshar baslawshi esaplanadi.

Ekstraversiya joqari nevrotizm menen birge xolerik temperamentinin` payda boliwina sebepshi, G`introversiya+nevrotizmG` melanxolik temperamentin belgileydi, nevrotizminin` qarama-qarsisi-emotsional turaqliliq, salmaqliliq ekstraversiya menen birgelikte sangvinistikaliqlik minez sipatinda ko`rinedi, al introversiya menen birge flegmatikaliqlik siyaqli.

Tan` qalarlig`i, qarama-qarsi temperamenttegi adamlar bekkem ha`m kelisimli shan`araq quradi, misali, qoziwshi xolerik ha`m tinish flegmatik, sonday-aq qapa melanxolik ha`m kewilli sangvinik-olar bir-birin toltqiradi, biri-birine kerek. Dosliq qatnasilarda ko`binese bir temperamenttegi adamlar til tabisadi (eki xolerikten tisqari olar, ekewinin` de shidamsizlig`i sebepli tez-tez urisadi).

Sonday-aq, flegmatiklar en` universal partner sipatinda aniqlang`an, o`ytkeni olardi qa`legen, o`zinikinen basqa temperamentler (ko`pshilik avtorlardin` pikirinshe, eki flegmatik jubi ju`da` sa`tsiz shiqqan) qanaatlandiradi.

Ayzenk G`ekstraversiya-introversiyaG` parametrlari tiykarinin` fiziologiyaliq parametrlarin aniqlawg`a uring`an, ol Pavlov gipotezasina tiykarlanip, ekstravertlengen minez-qulqi qoziwdin` ku`shli toqtaw potentsialinin` payda boliwi menen belgilenedi, sol waqitta introvertler bolsa minez-qulqi toqtaw potentsial a`zziliginin` ha`m qoziw potentsiali ku`shinin` na`tiyjesi dep esaplag`an. Ayzenk usinin` tiykarinda ekstravert ha`m introvertlerge bo`linetug`in eksperimental belgilerdi aniqlag`an.

	Introvert	Ekstravert
Qabillaw rigidligi	Ku`shli	a`zzi
O`jetlik	U`lken	Kishkene
Umtiliwshiliq da`rejesi	Biyik	Pa`s
U`yirsekklik	Pa`seygen	Joqarilag`an
Sha`rtli baylanislardin` payda boliwi	Tez	A`ste
Qabillawdag`i konstantliq	Pa`s	Joqari

Atap o`tkenimizdey, faktorliq analizdin` basqa wa`killeri faktorlardin` ko`pshilik sanin-jeke shaxs belgilerin aniqlag`an.

Adamlardin` normal psixologiyaliq sipatlamasi siyaqli faktorlarga`a (jeke shaxs belgileri) bir neshe misallar keltiremiz. A faktori emotsional bastan keshiriwler dinamikasinin` o`zgesheligin su`wretleydi. Bul faktor boyinsha joqari bahali adamlardi emotsional ko`rinislerdin` baylig`i ha`m ayqinlig`i, minez-qulqinin` ta`biyg`iylig`i ha`m erkinligi, birge islesiwge tayar turiwshiliq, a`tiraptag`ilarg`a diqqatli ha`m jaqsi qatnas, ken`peyillik ha`m kewilshen`lik ayiriqshalaydi. Olar ja`ma`a`tte jaqsi kelisedi, qatnaslar du`ziwde jedel. Qaramaqarsi polyusta (faktor boyinsha pa`s baha) affektin` uyanlig`i, tirishe emotsiyalardin` bolmawi siyaqli belgiler a`hmiyetke iye. Bul adamlar suwiq, qatal, qarim-qatnasta formal. Olar adamlardan bo`leklenedi, kitap ha`m zatlar menen qatnasta bolg`andi ta`wir ko`redi, bir o`zi islegendi unatip, ja`ma`a`tlik ilajlarga`a qosilmaydi. Iste da`l, wazipasin aniq orinlaydi, biraq jeterlishe iykemshil emes. E faktori-dominantliq (o`jetlik, qaysarliq)-konformnost` (pokornost`, g`a`rezlilik). Faktor boyinsha joqari bahalar ha`kimshilik, o`z betinshelikke (erkinlik), g`a`rezsizlikke umtiliwshiliq, sotsialliq jag`daylar ha`m G`abiroylilarG`di mensinbewdi ko`rsetedi. Bul adamlar qoriqpay, energiyali ha`m jedel ha`reket etedi. O`z jeke nizamlari ha`m tu`sinikleri menen, agressiv tu`rde erkin huqiqlarin qorg`ay otirip jasaydi ha`m a`tiraptag`ilardan da o`z betinshelik ko`rsetiwin talap etedi. Bul faktor boyinsha to`men baha aliwshi adam, aytqang`a ju`retug`in, komfortli, o`z ko`z-qarasinda tura almaydi, ku`shlirek adamnin` izine eredi, o`zine o`z uqibina isenbeydi, sonliqtan jiwi g`a`rezli bolip qaladi, ayipti moynina aladi, barliq waziypalarga`a bag`inadi. I ôâëôîðû îðâëëûq òâëäëäðäû ñàqëàwğ`à óîòûëûwäû ñûüàòëäëäû. Fâëòîðäûn` æîqàðğ`û a`hiëëâðè îîëpñûüââ juwapkershilik, waziypani orinlaw, shin kewillik, moralliq printsiplerdin` ku`shliligi, rigidliq, bahaliliqlardin` toqtawi siyaqli sezimler turadi. Bul faktor boyinsha to`men bahag`a iye adam, turaqsizliq, bahaliliqlardin` o`zgeriwine beyim, baslag`an isin tez taslaydi.

Meditisina tarawi qa`nigeleri ha`m islep atirg`an shipakerler ta`repinen temperamentin` ha`r bir tipi ushin adamlardin` awqatlaniw tiykari islep shig`ilg`an. Biraq soni da aytip o`tiw kerek, aling`an izertlewler ilimiy-tastiylang`an emes, al ko`birek statistikaliq xarakterge iye. Ha`r bir adam o`zi tipin aniqlap alip, bul mag`liwmatlardi ha`m o`zinin` gastronomiyaliq qa`lewlerin salistrip ko`riwi mu`mkin.

Xolerik ha`m sangviniklerge paydali

- ❖ Spetsiyalar koriandr, koritsa, ukrop, sel`derey, semechkalar (as qabaq ha`m ayg`abag`ar), reven`, izyum, chernosliv, maslina, zamariqlar.
- ❖ Miyweler qara ju`zim, mazali alma, almurt, qa`reli, anar, figi, a`njir, ananas, qawin.
- ❖ Palizlar ko`k noqat, salat, bryussel` kapustasi, sparja, kabachki, qiyar, ren`li kapusta, tu`rpi, jas kartofel`, shpinat, az-g`ana pomidor, gorox, ma`sh, lobiya (chechevitsa emes).
- ❖ Da`n o`nimleri aq ha`m sur nan, manna ha`m sulı botqasi, lapsha, makaronlar.
- ❖ Jarmalar arpa, gu`rish.
- ❖ Maylar duzlanbag`an sari may, olivkya, soya maylari.
- ❖ Su`t o`nimleri tvorog, su`t.
- ❖ Go`sh qara mal, eshki, sho`je, tawiq, tu`ye tawiq, g`az.
- ❖ Baliq sel`d`, ten`iz, ha`wiz ha`m da`r`ya balig`i.

Eger xolerik yamasa sangvinik deni saw bolsa, olarg`a piyaz, chesnok (ju`da` ko`p emes, may menen birge, jaqsisi vinegret, kotletler menen), g`ozalar (az mug`darda), grecha (ko`p emes), qara nan (biraq biyiday nannan az), shoshqa go`shi (arasinda), qatiq (keshqurin bir stakan), kolbasa (jiyi), limon (tek chayda), ashshi alma, kapusta (az mug`darda), geshir (jaqsisi salatta), g`arbız (ha`r ku`ni emes), bal (tek chayg`a).

Eger sangvinik yamasa xolerik awirip qalsa, ol qatal dietag`a o`tedi.

Flegmatik ha`m melanxoliklerge paydali

- ❖ Spetsiyalar gvozdika, koritsa, imbir`, shafrań, tmin, lavr japirag`i, qizil ha`m a` sirese qara burish, gorchitsa, xren, ko`k chay, izyum, chernosliv, suxofrukti, reven`, g`ozalar (az mug`darda), zamarrıqlar, maslina (az mug`darda), sel`derey, petrushka, piyaz, chesnok.
- ❖ Mazali zatlar bal.
- ❖ Miywler almalar (antonovka, gol`den), almurt, anar, xurma, jemisler (a` sirese jabayi o`siwshi), erikler, shiye.
- ❖ Palizlar bryussel` ha`m ren`li kapusta, kabachki, geshir, baklajan, jas kartofel`, rediska, shpinat, la`blebi, jas tu`rpi, salg`am, gorox, chechevitsa.
- ❖ Da`nler arpa, sulı.
- ❖ Da`n o`nimleri manna botqasi, lapsha, makaron, tari, sulı pechen`esi (biraq sulı botqasi emes, ol flegmatiklerge qadag`an), grecha (az mug`darda), ma`kke, gu`rish (az mug`darda), sonday-aq ma`yek sari uwizi.
- ❖ Go`sh jas mal, mal bawiri, sho`je.
- ❖ Baliq sel`d` az duzli (suwda jibitilgen), ten`iz balig`i, ikra.
- ❖ May ku`ydirilgen, duzlanbag`an, ayg`abag`ar, ma`kke (az mug`darda).
- ❖ Sir qa`legen, biraq taza tayarlang`an emes
- ❖ Su`t-qatıq o`nimleri (az mug`darda) eshki su`ti, irimshik.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Adam nerv sistemasinin` tiykarg`i qa`siyetlerin ha`m tiplerin sipatlap berin`iz.
- Temperamenttin` ne ekenin tu`sindirin`.
- Adamlar temperamentinin` tiplerin sipatlap berin`iz.
- Balalardin` temperamentin ta`lim-ta`rbiya beriw jumisinda qalayınsha esapqa aliwg`a boladi.

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Tema: Xarakter.

Joba:

1. Xarakter haqqında tu`sinik.
2. Xarakter mashqalasın u`yreniw tariyxınan.
3. Xarakter du`zilisi.
4. Xarakter aktsentuatsiya ha`m onin` tu`rleri.
5. Xarakterlerdin` qa`liplesiwı ha`m onı ta`rbiyalaw.

T.T: xarakter, xarakter tipleri, xarakterdin` du`zilisi, xarakterdin` qa`liplesiwı, xarakter tipleri, gipertim tipii, shizoid, labil, astenonevrotik, konformlilik, turaqsizliq tipleri.

**Xarakter haqqında tu`sinik.** G`XarakterG` degen so`z biz onı qaysı waqıtta qollanamız. Birinshiden, adamnin` minez qulqın bahalag`an waqıtta. Ekinshiden, usı adamnin` minezqulqınin` ol ushin tosinan payda bolg`an o`zgeshelikleri tuwralı emes, al onin` ushin turaqlı, u`yrenishikli bolıp qalg`an minezqulıq formaları tuwralı so`z bolg`an waqıtta. U`shinshiden, biz adamnin` jeke kelbetin, onin` du`n`yag`a degen qatnasın bildiretug`ın minez-qulıq formaları tuwralı so`z bolg`anda G`xarakterG` degen so`zdi qollanamız. Adamlar do`gerek-a`tıraptag`ı du`n`yag`a: basqa adamlarg`a, kollektivke, miynetke, o`zine-o`zi ha`rqiylı qatnas jasaydı ha`m usinin` menen biri-birinen pariql etedi. Usı qatnas adamnin` minez-qulqında, is-ha`reketinde bilinedi.

Xarakter-bul jeke adamnin` en` a`hmiyetli qa`siyetlerinin` dara birikpesi bolip, ol adamnin` do`gerek-a`dèdàìòàg`û` äöüüyg`à` æãñàéòóg`ûî` qàòíàñûî` kò`rsetedi ha`m onin` minez-qulqinda, is-ha`reketlerinde bilinedi. U`yrenshikli formalarinda bekkemlengen qatnas boladi.

Ma`selen, egerde biz qayirgomliq usi adamnin` xarakterinin` o`zgesheligi, dep atap kò`rsetsek, usinin` menen biz onin` adamlarg`a jasaytug`in qatnasi qanday ha`m bir waqittin` o`zinde belgili bir jag`daydag`i onin` minez-qulqi qanday ekenin demek, tiyisli jag`daylarda onnan qanday qiliqlardi ku`tiwge bolatug`inin kò`rsetip beremiz. Xarakter jeke adamnin` basqa ta`repleri, atap aytqanda temperamentini ha`m uqiqlari menen o`z-ara baylanisli boladi. Temperament xarakterdin` ju`zege keliw formasina ta`sir jasay otirip, onin` anaw yamasa minaw belgilerin` o`zine ta`n tu`ske engizedi. Ma`selen, xoleriktin` tabanlilig`i g`ajja-g`aj xizmetinde, flegmatiktiki saldamli isshen`liginde bilinedi. Miynet su`ygishlik te usilay boladi, xolerik jedelli, qumarlanip, flegmatik bir qa`lipte ha`m asiqpastan miynet etedi. Basqa jag`inan, temperamentin` o`zi de xarakteridin` ta`siri astinda qayta du`zeledi, ku`shli xarakterli adam o`z temperamentinin` geypara unamsiz ta`replerin` tiyip, onin` ju`zege keliwin qadag`alap tura aladi.

Uqiqlar da xarakter menen ajiralmas baylanisli boladi. Joqari da`rejedegi uqiqlar xarakterdin` topar menen birlik sezimi ha`m onin` iygiligi ushin jumis islew tilegi, o`zine qatti talapshan` boliwshiliq siyaqli belgileri menen birigip ketedi. Uqiqlardin` da`rejesi qiyinshiliqlardi tabanli tu`rde jen`ip shig`a aliwshiliq, sa`tsizliklerdin` ta`siri astinda ruwxı tu`sip ketpewshilik, sho`lkemleskenlik penen islep, initsiativa kò`rsete aliwshiliq penen baylanisli boladi.

**Xarakterdin` fiziologiyaliq negizleri.** I.P. Pavlovtin` ta`liymatina muwapiq, admnin` u`yrenshikli minez-qulqi-bul adamnin` do`gerek-a`tiraptag`i sotsialliq ortalıqtin` qayta-qayta ta`kirarlana beretug`in ta`sirlerine beretug`in, qatti bekkemlenip qalg`an juwaplarinin` sistemasi boladi.

Xarakterdin` fiziologiyaliq negizleri-nerv sistemasi tipinin` belgilerinin` ha`m jeke turmis ta`jriybesinin`, ta`rbiyanin` na`tiyjesinde qa`liplesken waqıtsha baylanislardin` quramali turaqli sistemalarinin` qosindisi boladi.

Xarakterdegi tipik ha`m jeke na`rse. Joqarında aytilg`anlardan xarakter miyras etip alinbaytug`in ha`m ol jeke adamnin` ta`biyiy, sonday-aq turaqli ha`m o`zgermeytug`in qa`siyeti bolmaytug`ini aniq. Xarakter do`gereke-a`tiraptag`i ortalıqtin`, adamnin` turmis ta`jriybesinin`, onin` ta`rbiyalaniwinin` ta`siri astında qa`liplesedi ha`m rawajlanadi. Usi ta`sirler, birinshiden, **ja`miyetlik-tariyxiy** (ha`rbir adam belgili bir ja`miyetlik-tariyxiy du`zim, belgili bir sotsialliq ortalıq sha`rayatlarında jasaydi ha`m olardin` ta`siri astında jeke adam retinde qa`liplesedi) ha`m ekinshiden **dara o`zine ta`n** (ha`r bir ayirim adamnin` turmis xizmet sha`rayatlari, onin` o`mir joli o`zine ta`n ja`ne ta`kirarlanbaytug`in boladi) ta`sirler boladi. Sonliqtan da ha`rbir adamnin` xakteri onin` ja`miyetlik awhali menen de, jeke, dara turmisi menen de belgilenedi. Turmistin` ha`m xizmettin` barisinda ha`rbir adamda xarakterdin` jeke belgileri de qa`liplesip ja`ne rawajlanip baradi.

**Xarakterdin` belgileri.** Adamnin` haqiqatliqqa qatnas jasawdi ju`zege keletug`in adam minez-qulqinin` jeke u`yrenishikli formalarin` xarakterdin` belgileri dep tu`sinedi. Xarakterdin` belgilerin` tiyqarg`i eki toparg`a bo`liw qabil etilgen.

Birinshi topardi xarakterdin` jeke adamnin` bag`darlaniwshilig`in bildiretug`in belgileri, yag`niy haqiqatliqqa jasalatug`in qatnaslar sistemasi (ja`miyetke, kollektivtin` ag`zalari retinde basqa adamlarg`a qatnas jasaw, o`zine-o`zi, o`zinin` jeke kelbetine qatnas jasaw) quraydi.

Usig`an muwapiq tu`rde xarakterdin` belgilerinin` **ekinshi toparin-** erklilik belgilerin` ayirip shig`aradi. Adamda xarakterdin` erklilik belgilerinin` rawajlaniwina qaray ku`shli ha`m ha`lsiz xarakter tuwrali so`z etiledi. Bosan`liq uliwma alg`anda ha`tte unamli bag`darlaniwshiliq bolg`an jag`dayda da xakterge unamsiz baha beredi. **Ja`miyetlikte, kollektivte, basqa adamlarg`a qatnas jasawdi bildiretug`in xarakterdin` belgileri.**

Kollektivizm- xarakterdin` bir belgisi bolip, ol adamnin` kollektivte boliwg`a, onin` turmisina qatnasiwg`a, ol go`zlegen maqsetler ushin gu`resiwge kollektivtin` barliq ag`zalarina joldasliq ja`rdem kò`rsetiwge umtiliwina bildiredi.

Xarakterdin` kollektivizmge qayshi keletug`in unamsiz belgisi **o`zimshilik** boladi. O`zimshil adamnin` is-ha`reketin` o`z qara basinin` ma`plerin` go`zlewshilik, birinshi gezekte o`z qara basinin` paydasi tuwrali g`amxorliq etiwge umtiliwshiliq bag`darlap turadi.

Qayirgomliq- adamlarg`a olardin`, sezimlerine, mashqalalarına diqqatli, miyirmanliq, abaylılıq penen qatnas jasaw, adamg`a ja`rdem beriwge mudami tayar turiwshiliq anaw yamasa minaw jag`dayda qanday ja`rdem kerek ekenin` pa`mley aliwshiliq boladi.

Adamlarg`a jaramas, qayirgomliqsiz qatnas jasawda bildiretug`in xarakterdin` unamsiz belgisi- **turpayiliq**, mektep jasinda minez-qulıqtin` ken` taralg`an kemshiligi boladi.

Adamnin` ja`miyetke ha`m basqa adamlarg`a jasaytug`in qatnasin` bildiretug`in xarakterdin` en` a`hmiyetli belgilerinin` biri **hadallıq** boladi. Is-ha`reketinin` minsiz taza boliwi hadal miynet ushin xarakterli boladi.

Xarakterdin` miynetke qatnas jasawdi bildiretug`in belgileri. Xarakterdin` miynet etiw tilegin` bildiretug`in belgisin` **miynet su`ygishlik** dep ataydi.

**Xarakterdi qa`liplestiriw ha`m oni ta`rbiyalaw.** Adam xakterinin` qa`liplesiwinde ta`biyiy ha`m soyialliq na`rsenin` usinday o`z-ara qatnasin` maqullamawg`a boladi, al I.M.Sechenovtin` o`zi de tap usi sanlarga

ayiriqsha a`hmiyet bermegen shig`ar, ba`lkim. Biraq, ol soyialliq faktorlar xarakterdin` qa`liplesiwinde biologiylaq faktorlarga qarag`anda ten`i-tayi joq anag`urlim a`hmiyetli rol` atqaradi, degende pu`tkilley haqli edi.

Xarakterdin` qa`liplesiwi qarshaday balaliq da`wirinen baslanadi. Xarakterdi ta`rbiyalawdin` en` a`hmiyetli qurali- **miynet** boladi. **Ta`rbiyashinin` jeke u`lgisi** de xarakterdi ta`rbiyalawg`a ta`sir jasaydi. **O`zin-o`zi ta`rbiyalaw**-anag`urlim u`lken jastag`i adamlarda qa`liplesken boladi.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Xarakterge aniqlama berin`iz. Xarakter temperamentten ne menen ayirilip turadi.
- Adamlardin` xarakterinin` tipik ha`m jeke belgileri neden kelip shig`adi.
- Xarakterdin` belgilerin qalayinsha klassifikatsiya jasaydi.
- Adamnin` xakteri qalayinsha qa`liplesedi
- Xarakterdi qayta du`ziwge ha`m o`zgertiwge bolama
- Xarakterdi ta`rbiyalaw jollari qanday boladi

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Uqiyliliq.

Joba:

1. Uqiyliliq haqqinda tu`sinik.
 2. Uqiyliliqlardin` teoriyalari.
 3. Uqiyliliqlardin` tu`rleri ha`m olardin` xarakteristikasi.
 4. Talant, zeyin, na`sillik.
 5. Uqiyliliqlardin` rawajlaniwi.
- T.T:** uqiyliliq, uqiyliliqtin` tu`rleri, arnawli ha`m arttirilg`an uqiyliliq tu`rleri, talant, zeyin, na`sillik, talant tu`sinigi, geniy adamlar.

Uqip. Adamnin` qanday da bir xizmetke uqibi bar ekeni tuwrali aytiwg`a ne tiykar bola aladi. Bug`an eki ko`rsetkish, xizmetti men`geriw tezligi ha`m jetiskenliklerdin` sapasi tiykar boladi. Egerde adam, birinshiden, qanday da bir xizmetti tez ha`m tabisli men`gerse, tiyisli uqiqlardi ha`m ko`nligiwlerdi basqalarg`a qarag`anda an`sat iyelep alsa, al, ekinshiden, ortasha da`rejeden anag`urlim joqari jetiskenliklerge erisse, oni uqiqli dep esaplaydi.

Bul neden g`a`rezli boladi. ne ushin basqa da barliq ten` jag`daylarda bir adamlar basqa bir adamlarg`a qarag`anda qanday da bir xizmetti tezirek ha`m an`satiaraq men`gerip aladi ja`ne onda ko`birek tabislar`a erisedi. Ma`selen ha`rbir xizmet adamnin` psixikalik protsesslerine analizatorlardin` jumisina, ta`sirshen`lik tezligine, jeke kelbetinin` qa`siyetlerine belgili bir talaplardi qoyatug`ininda bolip otiradi. Bir adamlar tiyisli sipatlarg`a iye boliwi, al basqa birewlerinde olar bosan` rawajlang`an boliwi itimal. Egerde adamlar tiyisli xizmettin` talaplarina en` ko`p da`rejede juwap beretug`in jeke-psixologiyaliq o`zgesheliklerge iye bolsa, usi na`rsenin` o`zi olar usi xizmetke uqiqli degendi bildiredi.

Uqiqlilik - bul adamnin` usi xizmettin` talaplarina juwap beretug`in ha`m oni tabisli tu`rde orinlap shig`iwinin` sha`rti bolatug`in jeke-psixologiyaliq o`zgeshelikleri boladi.

Shaxstin` uqiqlari ha`m zeyinleri. Ziyreklik haqqinda tiykarg`i tu`siniklerdi belgilewde G`uqiqlilikG` tu`siniginen kelip shig`iw qolayliraq. G`UqiqlilikG` tu`siniginde oni praktikaliq aqilli kontekstte qollang`anda menin`she u`sh qa`siyet kiredi.

Birinshiden, uqiqlilik degen bir adamdi ekinshisinen o`zgeshelendiretug`in jeke-psixologiyaliq ayirmashiliqlar ko`zde tutiladi, barliq adamlar ten`dey bolg`an qatnasta, qa`siyetler haqqinda is ju`rgen jerde hesh kim uqiqlilik haqqinda so`z aytpaydi. **Ekinshiden,** uliwma barliq jeke o`zgesheliklerdi uqiqlilik dep atamaydi, al tek qanday da bir is-ha`reketti yamasa ko`plegen is-ha`reketlerdi orinlawda tabislilikqa qatnasi barlarin na`zerde tutadi. Qizbaliq, uyan`liq, asiqqay ha`reket etiw siyaqli ayirim adamlardin` jeke o`zgesheligi bolg`an qa`siyetler uqiqlilik dep atalmaydi, sebebi qanday-da bir is-ha`rekettin` orinlaniwinin` tabisligi sha`rti dep qaralmaydi.

**U`shinshiden,** G`uqiqlilikG` tu`sinigi sol adamda burinnan islep shig`ilg`an bilim, ko`nlikpe yamasa bilimnen ibarat emes. Biraz waqitlari ustaz oqiwwshisinin` jumisina kewli tolmaydi, al bul oqiwwshinin` bilimi basqa oqiwwshilardikinen kem emes, biraq ustaz basqa balalardin` usinsha bilimne de qanaatlanadi. O`z narazilig`in ustaz bilayinsha tu`sindiredi, oqiwwshi jeterlishe shug`illanbay atir, eger ol ko`birek shug`illansa G`usinday uqiqlarin diqqatqa alipG` ol bunnanda ko`birek bilimge iye bolar edi.

Bul misal, turmista uqiqlilik degenimizde a`dette bar ko`nlikpe, bilim ha`m uqiqlardan ibarat bolmag`an, biraq bul bilim ha`m ko`plikpelerdi iyelewde an`sat ha`m tezligin ko`rsetedi.

Bizler uqipti individtin` (jeke shaxstin`) tuwma mu`mkinshilikleri sipatinda tu`sine almaymiz, sebebi uqipti biz G`adamnin` jeke-psixologiyaliq o`zgesheligiG` dep aniqlama berdik, al bul keyingisi bolsa o`z-o`zinen tuwma bola almaydi. Tek anatomo-fiziologiyaliq o`zgeshelikler g`ana yag`niy uqiqlardin` rawajlanwi tiykarinda jatirg`an tuwma bola aladi, uqiqlardin` o`zi bolsa barliq waqitta rawajlanwi na`tiyjesi boladi.

Solay etip, uqipti adamnin` tuwma o`zgesheligi sipatinda tu`sinigi biykar etildi, biraq uqipti rawajlandiriwdin` ko`pshilik jag`daylarında bir neshe tuwma o`zgeshelikler bar ekenligin biz biykarlamaymiz.

Ayirim waqitlari G`ta`biyg`iyG`, G`ta`biyattan berilgenG` h.t.b so`zler menen bildiriletug`in G`tuwmaG` tu`sinigi-jiyi praktikaliq analizde uqip penen baylanistiriladi.

Barliq jag`daylarda bizler uqiqlardin` o`zinin` tuwmaliq`in emes, al olardin` rawajlaniwinin` tiykarinda jatirg`an zeyinlerdi na`zerde tutamiz. Tuwma zeyinler haqqinda so`z ete otirip bizler na`silden o`tetug`in zeyinler haqqinda aytpaymiz. Bul eki tu`sinikti uqsasliqta bar bolg`an ka`teshilikler ju`da`ken` tarqalg`an. G`TuwmaG` so`zin aytiw, G`na`silden o`tkenG` degen so`zdi aytqan menen ten`dep shamalaydi. Bul a`lbette qa`te. O`ytkeni tuwiliwdan aldın jatırda rawajlanıw da`wiri bar. G`TuwmaliqG` ha`m G`tuwmaG` so`zleri psixologiyaliq a`debiyatta usi belgi qa`siyet na`silden o`tiw joli menen ata-babalarinan o`tken ekenligine haqiyqiy tiykar bolg`an jag`dayda, bunda da tek g`ana bul qa`siyet ta`rbiya yamasa u`yretiw na`tiyjesi emes ekenligin ko`rsetiwdi qa`legende yamasa bul qa`siyet organizmnin` ayirim biologiyaliq ha`m fiziologiyaliq o`zgesheliklerine barip taqalatug`inlig`in ko`rsetiwdi qa`legende qollaniladi. Solay etip, G`na`silden o`tkenG` so`zi tek g`ana G`tuwmaG` emes, al G`biologiyaliqG`, G`fiziologiyaliqG` h.t.b. so`zlerdin` sinonimi boladi.

G`Tuwma zeyinlerG` tu`sinigi hesh bir jag`dayda da G`na`silden o`tken zeyinlerG` tu`sinigi menen bir ma`niste emes. Uqiqlilik o`z negizi boyinsha dinamikaliq tu`sinik. Uqiqlilik tek ha`rekette, tek rawajlaniwda bar. Psixologiyaliq planda uqiqlilik haqqında, ol o`z rawajlaniwina shekem qalay jasawi haqqında, sonday-aq, o`z rawajlaniwın toqtatqan, o`zinin` toliq rawajlaniwina jetkenligi haqqında aytip bolmaydi.

Absolyut esitiw balada dawis ba`lentligin biliw ma`selesine shekem uqip sipatında bolmag`an. Bug`an shekem tek anatomo-fiziologiyaliq fakt sipatında zeyin bolg`an.

O`zine ta`n muzika uqiqlilig`i- absolyut esitiw dep ataladi, yag`niy bunday uqipqa iye adam ba`lentligi belgili bolg`an basqa dawislar menen salistirmay-aq, ayirim dawislardin` ba`lentligin bile aladi. Absolyut esitiwde G`tuwma uqiqlilikG` yag`niy tiykarında tuwma zeyinler jatirg`an tipik misalin ko`riw ko`riwge tiykarlar bar. Biraq absolyut esitiw bolmag`anda, basqa uqiqlarg`a-salistirmali esitiw, tembrli esitiw h.t.b su`yene otirip basqa

jag`daylarda absolyut esitiw tiykarında a`melge asirilatug`ın sonday bir uqipti islep shig`iwdi an`latadi. Dawis ba`lentligin biliwdin` psixologiyalıq mexanizmi eki jag`dayda eki tu`rli boladi, biraq praktikalıq na`tiyjeleri ayırım jag`daylarda birdey bolıwi itimal.

Sol waqıt yamasa da`wir de bul tu`siniklerge biraz o`zgerisler kiritedi. Misali G`muzikalı talantlılıqG` tu`sinigi bir dawisli muzikadan basqasin bilmegen xalıqlardikine salıstırg`anda bizler ushin basqasha ma`nige iye. Tariyxıy rawajlanıw muzikalıq talantlılıqtı o`zgertiwdi de ko`rsetedi.

Demek G`talantlılıqG` tu`sinigi oni ja`miyetlik-miyet praktikasınin` konkret, tariyxıy rawajlanıp atırg`an forması menen o`z-ara baylanıspay ma`nige iye emes.

Ja`ne bir en` a`hmiyetli jag`daydı atap o`temiz. Talantlılıqtan tabis emes, al usi tabısqa erisiw mu`mkinshiligi g`a`rezli. Ha`tteki ma`selenin` psixologiyalıq ta`repi menen sheklene otırip soni aytip o`tiwimiz kerek, qa`legen is-ha`reketti tabisli orınlaw ushin tek g`ana talantlılıq emes, al tiyisli ko`nlikpe ha`m uqiplilqlarg`a iye bolıw talap etiledi. Adam qansheli fenomenal ha`m muzikalıq talantqa iye bolmasın, eger ol muzikag`a oqımasa ha`m muzikalı is-ha`reket penen turaqlı tu`rde shug`ıllanbasa, ol opera dirijeri yamasa estrada pianisti funktsiyasın atqara almaydı.

To`mendegi eki jag`day arasında u`lken ayırmashılıq bar G`bul adam o`z talantı menen minanday is-ha`reket tu`rlerin tabisliaraq atqarıw mu`mkinshiligine iyeG` ha`m G`bul adam o`z talantı menen minanday is-ha`rekette beyimG`. Talant is-ha`reketti tan`lawdin` anıqlawshi belgilewshi birden-bir faktori esaplanbaydı (al klassliq ja`miyette ol ko`pshilikte ulıwma saylag`a ta`sir etpeydi), sonday-aq is-ha`reketti orınlawda tabisliłıqtı belgilewshi birden-bir faktor bolıp ta esaplanbaydı.

Uqipliliq - bul adamnin` usi xızmettin` talaplarına juwap beretug`ın ha`m oni tabisli tu`rde orınlap shig`iwinin` sha`rti bolatug`ın jeke-psixologiyalıq o`zgeshelikleri boladı.

Ta`biyi, tuwma faktorlar uqiplardı rawajlandırıwda qanday da bir rol` atqaradı ma.

Ayırım ilimpazlar adam uqiplarınin` tuwma, tuqım quwıp kelip shig`iwin moyınlaydı. Olar uqiplardıń tu`ri de, olardıń tuwılğ`an ku`ninen baslap aldın-ala belgilengen boladı, bul ta`biyattin` o`zine ta`n sıylıg`ı dep esaplaydı. Ilimiy psixologiya bul naduris ko`z-qarastı pu`tkilley biykarlaydı. Ta`lim-ta`rbiya beriw, adamnin` turmis ha`m xızmet sha`rayatları onin` uqipların aktiv tu`rde qa`liplestiredi. Biraq bul, ta`biyi, biologiyalıq faktorlar uqiplardıń qa`liplesiw protsessinde ulıwma hesh qanday rol` atqarmaydı, degendi bildirmeydı. Uqiplardı rawajlandırıwdin` bunday aldın-ala ta`biyi sha`rtlerin zeyin dep ataydı.

Zeyin-adamlar arasındag`ı jeke ta`biyi ayırmashılıqlardı ju`zege keltiretug`ın miydin`, nerv sistemasinin`, analizatorlardin` geypara ta`biyi anatomiyalıq-fiziologiyalıq o`zgeshelikleri boladı. Qolaylı zeyinler ha`m en` qolaylı turmis ja`ne xızmet sharayatlarında balanin` uqipları, ma`selen, sazandelik, a`debiy ko`rkemlik-su`wretlew, matematikalıq uqipları og`ada erte qa`liplesiwı ha`m og`ada tez rawajlanıp ketiwi itimal (al bul na`rse geyde uqiplardıń ta`biyi bolıp ko`riniwine alıp keledi) V.A.Motsart da`slepki muzikalıq p`esaların q-n` jasında do`rete basladı. Ataqlı su`wretshi K.P.Bryullov 9 jasar shag`ında su`wretshilik Akademiyasına oqıwg`a kirdi, A.S.Pushkin 8 jasinan, N.A.Nekrasov 9 jasinan qıñıq jaza basladı.

Uqiplardıń joqarı da`rejede rawajlanıwın talant dep ataydı. Talant-bul bir jag`ınan, belgili bir xızmetti ayırıqsha tabisli, tvorchestvolıq tu`rde orınlawg`a mu`mkinshilik beretug`ın uqiplardıń, ekinshi jag`ınan, usi xızmetke beyimliktin`, og`an degen o`zine ta`n za`ru`rlıktin`, u`shinshi jag`ınan, qattı miynet su`ygishlıktin` ha`m tabanlılıqtin` en` qolaylı birigiwi boladı. talant tek ilim ha`m iskusstvo tarawında g`ana emes, al insannin` ha`rqanday xızmetinde ju`zege keliwi itimal. Sonlıqtan emlewshi vrach ta, mug`allım de maman rabochiy da talantlı bola aladı.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Uqiplarg`a anıqlama berin`iz ha`m oni tu`sindirip berin`iz.
- Uqiplardıń qa`liplesiwınin` ha`m rawajlanıwınin` ulıwma jag`dayların atap ko`rsetin`iz.
- Zeyin degen ne ha`m onin` uqiplardı rawajlandırıwdag`ı roli qanday boladı.
- Siz uqiplardıń qanday tu`rlerin bileziz.
- Arnawlı uqiplardıń tu`rlerinen birinin` tu`p ma`nisin (o`zin`izdin` qa`niygeligin`izge qaray) ashıp berin`iz.
- Qizig`iwshılıqlardıń ha`m beyimliktin` uqiplardı rawajlandırıwg`a roli qanday boladı.
- Uqiplardı qa`liplestiriwdin` sha`rtleri neden ibarat boladı.

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.»Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.